

Μεταξύ πολιτικής φιλοσοφίας και πολιτικής επιστήμης. Ο Χέγκελ και η αγγλική εκλογική μεταρρύθμιση του 1831-32

Ακόμη και στην καμπή του 21ου αιώνα, ο οποίος, παραλλάσσοντας μια κοινή αντίληψη της διαδοχής των αιώνων, φαίνεται να γεννήθηκε γερασμένος και με ίχνη αποπληξίας ήδη πριν κλείσει την πρώτη δεκαετία του, είναι δεδομένη η παραδοχή ότι ο κλασικός φιλελευθερισμός αποτέλεσε το μεγάλο θεωρητικό όχημα που συνόδευσε τις ανατρεπτικές εξελίξεις της αστικής κοινωνίας ως προοίμιο κυρίως αλλά και ως επωδός της Γαλλικής Επανάστασης. Η φιλελεύθερη θεώρηση, η οποία φιλοδοξούσε να συνδυάσει με καινοφανή τρόπο περιγραφικές αναλύσεις της κοινωνικής συμβίωσης, από τη μία, με κανονιστικές απαιτήσεις, από την άλλη, οι οποίες όφειλαν να ρυθμίζουν αυτή τη συμβίωση, ήταν αναγκασμένη, ακριβώς λόγω αυτού του συνδυασμού ή λόγω των βασικών παραδοχών της, οι οποίες αργά αλλά σταθερά εκτόπιζαν την παραδοσιακή οντολογία και ηθική, να ανατρέξει σε διαφοροποιημένους συσχετισμούς κοινωνικών δραστηριοτήτων, ανάλογα με το πεδίο των πολιτικών δυνατοτήτων που της υπαγόρευε ο εκάστοτε ιστορικός ορίζοντας. Η διαφοροποίηση αυτή, η οποία επρόκειτο να αναπτυχθεί σε απόπειρες θεμελίωσης (ενίοτε ριζικά) διαφορετικών κριτικών κατευθύνσεων μετά την Επανάσταση, έπρεπε να θεματοποιήσει εκών άκων το ζήτημα της ωριμότητας των αντίστοιχων φορέων πραγματοποίησης του φιλελεύθερου – από μια παράλληλη προοπτική, του διαφωτιστικού – αιτήματος, εφόσον τέτοιοι φορείς ήταν *εν γένει* δεδομένοι, όπως άλλωστε και το ζήτημα της συστηματικής δραστηριοποίησης αυτών των φορέων για την πραγματοποίηση των προσέτι θεωρητικών απαιτήσεων (και την εκτίμηση των αντιστάσεων προς αυτή την πραγματοποίηση), καθώς και τη βαθύτερη σχέση του επιμερισμού των κοινωνικών συμφερόντων, δηλαδή την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, με τη χειραφετητική γενικότητα των επαγγελλόμενων φιλελεύθερων αρχών. Είναι γνωστό ότι το επιστημονικό πεδίο στο οποίο διατυπώθηκε αυτός ο συσχετισμός είναι η σαφώς νεωτερική επιστήμη της πολιτικής οικονομίας, η συγκρότηση της οποίας απαιτεί, ρητά ή υπό-

* Ο Θ. Γκιούρας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ρητα, τον αναπροσδιορισμό του πεδίου της πάλαι ποτέ πολιτικής φιλοσοφίας. Μια άλλη κοινή παραδοχή είναι η πεποίθηση ότι η χώρα που εξέφρασε με περιεκτική θεωρητική μορφή αλλά και με πραγματικές θεσμικές εκφάνσεις το φιλελεύθερο αίτημα ήταν η Αγγλία. Το γεγονός ότι η Αγγλία υπήρξε η πρώτη χώρα στη νεωτερικότητα που διήλθε από μία λεγόμενη «ρεπουμπλικανική» και δε βασιλοκτόνα επανάσταση, και επίσης πρωτοστάτησε σε μια διαδικασία σχηματισμού της κεφαλαιοκρατικής σχέσης η οποία αργότερα ονομάστηκε «πρωταρχική συσσώρευση», για να καταλήξει σε ένα ιδιόμορφο πολίτευμα που συνδύαζε μοναρχική κορυφή, μεσαιωνικά-αριστοκρατικά χαρακτηριστικά και αστική καινοτόμο δυναμική, αποτέλεσε και την αιτία που άλλα κράτη (ορθότερα: ένα τμήμα της διανοήσης άλλων κρατών) της ηπειρωτικής Ευρώπης, ιδιαίτερα τον 18ο αιώνα και σε μια περίοδο όπου αναδιαμορφώνεται σταδιακά ο διεθνής χάρτης, στρέφονταν με ενδιαφέρον στη λειτουργία του αγγλικού πολιτεύματος, το οποίο –καθώς το αντίστοιχο πολιτευματικό εγχείρημα στην άλλη όχθη του Ατλαντικού ήταν ακόμη τη δεκαετία του 1790 πολύ νεαρό και πολύ απόμακρο– όχι μόνο υποσχόταν την «τήρηση» κάποιων νεωτερικών αξιών, αλλά πολύ περισσότερο υποσχόταν την επίτευξή τους χωρίς την αναδρομή σε επαναστατικές διαδικασίες, το φάντασμα των οποίων λανθάνει ως δυνατότητα τουλάχιστον το δεύτερο μισό του αιώνα έως ότου λάβει σάρκα και οστά στη γαλλική περίπτωση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο, και αποτελεί μια τρίτη κοινή παραδοχή, ότι μία από τις πιο συστηματικές και με μεγάλη έκτοτε επιρροή διατυπώσεις του λεγόμενου μεικτού αγγλικού πολιτεύματος, στη βάση μιας θεωρίας της διαίρεσης των εξουσιών, εκφράζεται από έναν Γάλλο αριστοκράτη ο οποίος, προσπαθώντας να ανατρέψει τις δυσοίωνες πολιτικές προοπτικές του γαλλικού μοναρχικού κράτους ανατρέχει τόσο σε ένα άλλο χωρικό πλαίσιο, στρεφόμενος ως υπόδειγμα στη λειτουργική συνύπαρξη των διαφόρων τάξεων του αγγλικού πολιτεύματος, όσο και σε ένα άλλο χρονικό πλαίσιο, ανακατασκευάζοντας την ιστορική επικράτηση της μοναρχίας στη Γαλλία με το να τονίσει τον τρόπο με τον οποίο παραμέρισε ή υποβάθμισε τους βασικούς πυλώνες της διατήρησής της, οι οποίοι, κατά τον Μοντεσκιέ, ήταν το παραδοσιακό στρώμα των ευγενών. Αλλά αυτή η αναδιατύπωση επρόκειτο να βρει απήχηση μόνο σε ορισμένους κύκλους διάνοησης, και σίγουρα όχι στη βασιλική Αυλή. Η Επανάσταση έλυσε *αυτό* το ζήτημα του πολιτεύματος, δημιουργώντας αργότερα άλλα, τα οποία όμως δεν αποτελούν την κύρια μέριμνα του παρόντος κειμένου.

Υπό αυτή την προοπτική της ανισομερούς επόπτευσης, της εξ αποστάσεως αξιολόγησης και της θεωρητικής αναδιατύπωσης ενός πολιτικού αιτήματος, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η πολιτική αντίληψη της γερμανικής φιλελεύθερης διάνοησης, ιδιαίτερα όπως αυτή εκφράστηκε από τους φορείς της κριτικής φιλοσοφίας. Η πραγμάτευση του αγγλικού πολιτεύματος, με την απαραίτητη απόσταση αλλά και με κριτική διάθεση, απαντά ήδη στον θεμελιωτή της κριτικής φιλοσοφίας, τον Ιμ-

μάνουελ Καντ (Immanuel Kant), ο οποίος είναι από τους πρώτους εκφραστές του καθαρού φιλελεύθερου αιτήματος στη Γερμανία της εποχής, υπερβαίνοντας τη διάδοση των φυσικοδικαϊκών-καμεραλιστικών προσεγγίσεων μέσα από μια ριζική αναδιατύπωση τόσο του ρουσσικού όσο και του χομπσιανού εγχειρήματος, στο πλαίσιο της πολιτικής θεωρίας. Η πραγμάτευση της Αγγλίας από τον Καντ θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο μιας ξεχωριστής μελέτης, αφενός επειδή δεν περιορίζεται διόλου στο πολιτικό πεδίο αλλά συμπεριλαμβάνει επίσης ζητήματα ανθρωπολογίας και αισθητικής, και αφετέρου επειδή ο Καντ δεν παραλείπει να συμπεριλαμβάνει ήδη από την πρώιμη συγγραφική περιόδο του επιχειρήματα Άγγλων συγγραφέων στις δικές του ερευνητικές αναλύσεις. Εντούτοις, η αντιπαράθεση στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας λαμβάνει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες διαστάσεις εάν ληφθεί υπόψη ότι διατυπώνεται στο πλαίσιο μιας ανάλυσης για τα δυνητικά θετικά αποτελέσματα της Γαλλικής Επανάστασης, και με τρόπο που αναδεικνύει μέσα από τον γηραιό Καντ έναν ακατάβλητο αναγνώστη του Ρουσσώ. Εξετάζοντας το 1797 το ζήτημα της Γαλλικής Επανάστασης στο πλαίσιο μιας «διένηξης των σχολών» του σύγχρονου πανεπιστημίου του, ο Καντ θα αποδεχτεί την εσώτερη, «αξιακή» δυναμική του εν λόγω «τυχαίου» φαινομένου, απεκδύοντας το κριτικά από την πολεμική βία που το συνόδευε και εντάσσοντάς το στο πρόγραμμα του «λαϊκού διαφωτισμού» που είχε διατυπωθεί από την κριτική φιλοσοφία του ορθού Λόγου. Παράλληλα, με μια στρατηγική επιχειρηματολογίας η οποία δεν διέφυγε από τους σύγχρονούς του, ο Καντ χαρακτηρίζει με τον όρο «τρομοκρατία» όχι τις δραστηριότητες των ριζοσπαστών Ιακωβίνων (αν και τις απορρίπτει ως φρικαλεότητες) αλλά την ουσιαστικά αντεπαναστατική πεποίθηση ότι το «ανθρώπινο γένος βρίσκεται σε διαρκή οπισθοδρόμηση προς το χειρότερο» (Kant 2004: 233), ανατρέποντας με αυτό τον τρόπο τη διαδεδομένη άποψη περί του Terreur η οποία επρόκειτο να διατυπωθεί με διαφορετικούς τρόπους από μετεπαναστατικούς διανοητές όπως ο ντε Μαιστρο, ο ντε Μπονάλ και ο Ντονόζο Κορτές— για την καντιανή αντίληψη τρομοκράτες είναι εκείνοι που αρνούνται τη δυνατότητα θεμελίωσης ενός ορθολογικού πολιτεύματος. Ο Καντ συνδυάζει το πρόγραμμα αυτό με το αίτημα της εγκαθίδρυσης ενός «ρεπουμπλικανικού» πολιτεύματος, δηλαδή ενός πολιτεύματος το οποίο μεταχειρίζεται «τον λαό σύμφωνα με αρχές που αντιστοιχούν στο πνεύμα των νόμων της ελευθερίας (όπως θα τους προδιέγραφε για τον εαυτό του ένας λαός με ώριμο Λόγο), αν και σύμφωνα με το γράμμα τους δεν έχει ζητηθεί η έγκρισή του» (Kant 2004: 255). Ο ρεπουμπλικανισμός του Καντ δεν θα έπρεπε να συγκαταλέγεται αβίαστα στη χορεία των ρεπουμπλικανών συγγραφέων, έτσι όπως αυτή σχηματίζεται από μια συγκεκριμένη άνευρη κατεύθυνση της ιστορίας των ιδεών στην καμπή του 21ου αιώνα, καθώς —για να αναφερθεί εδώ ένα μόνο στοιχείο που αφορά την ανά χειράς παράθεση— δεν εξαντλείται διόλου σε συνταγματικές ασκήσεις επί χάρτου και σε θεωρησιακές κατασκευές ελεύθερων πολιτευμάτων

αλλά υποστηρίζει τη σαφώς κανονιστική αντίληψή του με ενίοτε ρητές αναλύσεις συγκεκριμένων θεσμικών πλαισίων, οι οποίες και δίνουν στον κατά τα άλλα γενικό τρόπο παράθεσης του Καντ μια υγιή εμπράγματη χροιά (κάτι που λείπει από πολλούς καντιανούς επιγόνους). Εν προκειμένω, σχολιάζοντας το ζήτημα του λαϊκού διαφωτισμού και της δημοσιότητας ο Καντ όχι μόνο δεν παραλείπει να συμπεριλάβει στο επιχείρημά του το ζήτημα των δομών αναγνώρισης, και κατά συνέπεια αυτοσυνείδησης, του σώματος των κοινωνιών, αλλά πολύ περισσότερο το τοποθετεί στο επίκεντρο της στρατηγικής κίνησής του σε έναν υποθετικό διάλογο μεταξύ της νομικής και της φιλοσοφικής σχολής, τονίζοντας το ρόλο του ως δίαυλο πραγματοποίησης του ορθολογικά «απαιτούμενου» συντάγματος. Υποτίθεται ότι η κύρια βάση της πολιτικής αναγνώρισης των ανθρώπινων υποκειμένων είναι η δημοσιότητα που συγκροτείται με την κοινοποίηση των απόψεών τους: «Έτσι, η απαγόρευση της δημοσιότητας εμποδίζει την πρόοδο ενός λαού προς το καλύτερο, ακόμη και σε αυτό που αφορά την ελάχιστη απαίτησή του, δηλαδή απλώς το φυσικό του δικαίωμα» (Καντ 2004: 253, η έμφαση στο πρωτότυπο). Το επιχείρημα του Καντ για τις δομές απόκρυψης και πλάνης, οι οποίες λανθάνουν στο κοινωνικό σώμα και ενεργοποιούνται διαρκώς μέσω της επιδίωξης του εξατομικευμένου, ιδιωτικού συμφέροντος, πολύ περισσότερο δε μέσα από την κρατική λογοκρισία, αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη μιας περιεχομενικής καντιανής θεωρίας της αστικής κοινωνίας, η οποία όμως μόνο ελλειπτικά έχει εκφραστεί εντός της αρχιτεκτονικής του καντιανού έργου. Για το λόγο αυτό μεγάλη σπουδαιότητα αποκτά μια παρατήρηση η οποία ακολουθεί το αμέσως προηγούμενο παράθεμα και αφορά τις δομές απόκρυψης και (ηθελμένης;) πλάνης, οι οποίες, στην κοιτίδα του φημισμένου μικτού πολιτεύματος, ουσιαστικά αποκαθιστούν παρασκηνιακά (τρόπον τινά, μέσα και «πίσω» από το ιστορικό σύνταγμα) μια απόλυτη μοναρχία. Δεν πρόκειται εδώ απλώς για μια έμμεση αποστασιοποίηση από θεωρίες τύπου Μοντεσκιέ, ένα κοινό χαρακτηριστικό της κριτικής παράδοσης, αλλά και για μια άκρως νεωτερική υπόδειξη περί της διφυούς λειτουργίας του «σύγχρονου» πολιτικού συστήματος: «Μια άλλη απόκρυψη που επιβάλλεται διά του νόμου σε έναν λαό, αν και είναι εύκολα αναγνωρίσιμη, είναι εκείνη περί της αληθινής υφής του συντάγματός του. Θα επρόκειτο για προσβολή της μεγαλειότητας του λαού της Μεγάλης Βρετανίας εάν υποστηριζόταν ότι πρόκειται για *απεριόριστη μοναρχία*: αντιθέτως, υπάρχει η υπόθεση ότι θα πρέπει να υφίσταται ένα *μετριασμένο* πολίτευμα που περιορίζει τη βούληση του μονάρχη μέσω των δύο οίκων του κοινοβουλίου, ως λαϊκών αντιπροσώπων, αν και ο καθένας γνωρίζει πολύ καλά ότι η επιρροή του μονάρχη επί αυτών των αντιπροσώπων είναι τόσο μεγάλη και σίγουρη, ώστε τα εν λόγω σώματα δεν αποφασίζουν τίποτε άλλο από αυτό που Εκείνος θέλει και αιτείται μέσω του υπουργού του. [...] Αυτή η παράσταση περί της υφής ενός πράγματος επιφέρει το απατηλό αποτέλεσμα ότι δεν αναζητείται πλέον το αληθινό δικαίως υφιστάμενο σύνταγμα»

διότι θεωρείται ότι έχει βρεθεί ήδη στο δεδομένο παράδειγμα, και μια απατηλή δημοσιότητα εξαπατά τον λαό με τη φενάκη μιας *περιορισμένης μοναρχίας* που προέρχεται από τον δικό του νόμο, ενώ οι αντιπρόσωποί του, δελεασμένοι από τη δωροδοκία, έχουν υποταχθεί μυστικά σε έναν *απόλυτο μονάρχη*» (Kant 2004: 253, η έμφαση στο πρωτότυπο). Στον δε όρο της «περιορισμένης μοναρχίας» ο Καντ παραθέτει την εξής σημείωση: «Μια αιτία, την υφή της οποίας δεν μπορεί κανείς να δει άμεσα, αποκαλύπτεται μέσω της επίδρασης που αναπόφευκτα την ακολουθεί. – Τι είναι ένας *απόλυτος μονάρχης*; Είναι εκείνος ο οποίος, όταν διατάζει να γίνει πόλεμος, γίνεται αμέσως πόλεμος. – Τι είναι, απεναντίας, ένας περιορισμένος *μονάρχης*; Εκείνος που πρέπει πρώτα να ρωτήσει τον λαό εάν θέλει να γίνει πόλεμος ή όχι, και εάν ο λαός πει ότι δεν θέλει πόλεμο δεν γίνεται πόλεμος. – Διότι ο πόλεμος είναι μια κατάσταση κατά την οποία όλες απολύτως οι δυνάμεις του κράτους πρέπει να βρίσκονται στη διάθεση του επικεφαλής του κράτους. Ο *μονάρχης* της Μεγάλης Βρετανίας έχει λοιπόν διεξαγάγει πολλούς πολέμους χωρίς να επιδιώξει εκείνη την έγκριση. Άρα ο βασιλιάς αυτός είναι ένας *απόλυτος μονάρχης*, ενώ δεν θα έπρεπε να είναι σύμφωνα με το σύνταγμα· μπορεί, όμως, πάντα να παρακάμπτει το σύνταγμα, διότι ακριβώς μέσω εκείνων των κρατικών δυνάμεων, δηλαδή του ότι έχει τη δύναμη να αναθέτει όλα τα αξιώματα και τις τιμές, έχει εξασφαλισμένη τη συμφωνία των λαϊκών αντιπροσώπων. Αυτό, όμως, το σύστημα δωροδοκίας δεν θα πρέπει να έχει δημοσιότητα εάν θέλει να πετύχει. Παραμένει λοιπόν κάτω από το πολύ διάφανο πέπλο του μυστικού» (βλ. στο ίδιο).

Με τις παρατηρήσεις αυτές ο Καντ δεν αντιπαρέθετε απλώς δύο εκφάνσεις της αγγλικής πολιτικής ιστορίας, δηλαδή την αιτία της επαναστατικής σύγκρουσης του 17ου αιώνα με τη μοναρχική πρακτική του 18ου αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου η Αγγλία είχε εμπλακεί σε οκτολίγες πολεμικές συγκρούσεις, αλλά ουσιαστικά σχολίαζε την κατάσταση που είχε επικρατήσει στην Αγγλία με τη λεγόμενη ανοβεριανή δυναστεία, η οποία, ακόμη και υπό τον Γεώργιο Γ΄ ασκούσε έντονη επίδραση στον πολιτικό βίο της χώρας – για να μην αναφερθούν εδώ προσωπικότητες του τύπου Οράτιου Γουόλπολ, η δραστηριότητα και η φήμη του οποίου συμπίπτει με τη νεότητα του Γερμανού φιλοσόφου. Ο δόκιμος ορισμός του «απόλυτου μονάρχη» τον οποίο παραθέτει ο Καντ δεν έχει τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής, ελέω Θεού απόλυτης μοναρχίας, αλλά αντλεί το ειδοποιό χαρακτηριστικό του από τη συγκεκριμένη, άκρως πρακτική θέση εντός του πολιτικού συστήματος, μια θέση η οποία πλαισιώνεται από τη δυνατότητα διορισμού ατόμων σε σημαντικές πολιτικές θέσεις αφενός και τη διαδεδομένη πρακτική της δωροδοκίας και της εξαγοράς ψήφων αφετέρου. Η θέση δε αυτή αποκτά στην αντίληψη του Καντ τη λειτουργική εδραϊωσή της αποστρεφόμενη ακριβώς αυτό που για τον ίδιο αποτελεί το πρώτο κριτήριο μιας πολιτικής πράξης, δηλαδή τη δημοσιότητα· το πολιτικό «μυστικό» του εξουσιαστικού φορέα και ο λαός που οφείλει να είναι κυρίαρχος απο-

τελούν έτσι τα δύο άκρα στην πολιτική αντίληψη του Καντ, με τρόπο ο οποίος όχι μόνο θέτει την πολιτική πρωτοκαθεδρία της Αγγλίας σε μια ιδιαίτερη προοπτική αλλά δύσκολα επρόκειτο να βρει το αντίστοιχό του στις ακόλουθες δεκαετίες, καθώς η παρότρυνση για την αυτογενή αναζήτηση του «αληθινού δικαίως υφιστάμενου συντάγματος» στην Αγγλία ουσιαστικά μεταλαμπαδεύει το επαναστατικό αίτημα στο επίκεντρο του αγγλικού πολιτεύματος.

Ενώ ο Καντ είχε εκδηλωθεί υπέρ του κανονιστικού πυρήνα της Επανάστασης, όπως και είχε συνηγορήσει υπέρ του γαλλικού λαού και ενάντια στις πολεμικές απόπειρες των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών –πρωτοστατούσης της Αγγλίας– να ανατρέψουν την επαναστατική δυναμική, εντούτοις δεν είχε ταυτιστεί με συγκεκριμένες πολιτειακές μορφές ή με συγκεκριμένες πολιτικές πρακτικές αναφορικά με το καινοφανές στοιχείο της πολιτικής ανατροπής που σήμαινε η Επανάσταση (το ρεπουμπλικανικό σύνταγμα παρέμεινε πρωτίστως ένα αίτημα του Λόγου, ακόμη δε περισσότερο η απαίτηση μιας διηνεκούς διακρατικής ειρήνης). Αυτή την απόσταση δεν έμελλε να κρατήσει ο Φίχτε, ο οποίος πολύ περισσότερο εξέφρασε σε σημαντικό τμήμα του νεανικού έργου του τη ζέση του επαναστατικού αιτήματος, με σημαντικές αρνητικές συνέπειες για τον ίδιο. Ήδη η περιπαθής ενασχόληση του Φίχτε με την Γαλλική Επανάσταση, και μάλιστα με τρόπο που ενσωμάτωνε βασικές απόψεις των Ιακωβίνων, αποτελεί μία αιτία για το ότι το πολιτικό σύστημα της Αγγλίας δεν παίζει σημαντικό ρόλο στη φιλοσοφία του. Με την ανάδειξη άλλωστε των αποτελεσμάτων της πρώτης Γαλλικής Επανάστασης ο Φίχτε θα οπισθοχωρήσει σε πολιτικές και εθνικές αντιλήψεις οι οποίες θα τον απομακρύνουν ακόμη περισσότερο από μια κριτική αντιμετώπιση του αγγλικού πολιτεύματος ως μίας έκφρασης του φιλελεύθερου αιτήματος. Η στάθμιση μεταξύ πολιτικής αξίας και κοινωνικής πραγματικότητας, το ζήτημα της μετάβασης από την αφηρημένη κανονιστικότητα στην ιστορική πραγματικότητα, η επίγνωση των ορίων μεταξύ διαφορετικών φορέων και συνεπώς τρόπων αντιμετώπισης της κοινωνικής συνοχής επρόκειτο όμως να αποτελέσει έναν από τους κεντρικούς στόχους της φιλοσοφίας του Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ Χέγκελ, με τον οποίο –αφού ο Σέλλινγκ θα στραφεί ρητά στη φιλοσοφία της φύσης και στη μυθολογική σκέψη– κορυφώνεται για τη λεγόμενη ιδεαλιστική φιλοσοφία η ιστορική επίγνωση της νεωτερικότητας από την πλευρά της *πολιτικής* ολοκλήρωσής της.

Το γεγονός ότι ο Χέγκελ δεν είχε συμπεριλάβει απλώς την πολιτική σφαίρα στο φιλοσοφικό σύστημά του για λόγους «ολοκλήρωσης», αλλά ότι η ίδια η συγκρότηση του κριτικού λόγου του έχει πολιτική βάση, με τη βαθύτερη έννοια του όρου, αποτελεί πλέον ένα εδραιωμένο συμπέρασμα της σύγχρονης έρευνας, το οποίο καθίσταται τόσο πιο ενδιαφέρον αφού έχουν εκπέσει οι ερμηνευτικές στρεβλώσεις που πλαισίωναν το εγγεγραμμένο έργο το μεγαλύτερο μέρος του 19ου και του 20ού αιώνα¹. Ρητά πολιτικές αναλύσεις συνοδεύουν την ανάπτυξη του εγγεγραμμένου έργου

ήδη από τις απαρχές του, όπως μπορεί να γίνει σαφές με τη μετάφραση από τα γαλλικά και την επιμέλεια του κειμένου *Εμπιστευτικές επιστολές για την παρελθούσα συνταγματική* [staatsrechtliche] *σχέση της περιφέρειας του Βω στην πόλη της Βέρνης. Μια πλήρης αποκάλυψη της πάλαι ποτέ ολιγαρχίας του πολιτεύματος της Βέρνης* (1798 – το πρώτο δημοσιευμένο κείμενο του Χέγκελ), με το αδημοσίευτο κείμενο του 1798 *Για το ότι οι άρχοντες θα πρέπει να εκλέγονται από τους πολίτες*, με το κείμενο για το *Σύνταγμα της Γερμανίας* (1800-1802), την κριτική πραγμάτευση των *Συνεδριάσεων στη συνέλευση των νομοκατεστημένων τάξεων στο Βασίλειο της Βυρτεμβέργης το έτος 1815 και 1816* (1817), με το κλασικό εγχειρίδιο για τις παραδόσεις της φιλοσοφίας του δικαίου (1821)², και βεβαίως με ένα από τα πιο προκλητικά και προβληματικά κείμενα του εγγελιανού έργου, μια από τις τελευταίες δημοσιεύσεις του, το σχολιασμό του αγγλικού Νομοσχεδίου της Εκλογικής Μεταρρύθμισης του 1831. Με δεδομένη την προαναφερθείσα διαφοροποίηση του Φίχτε, δεν υπάρχει αντίστοιχο σύνολο κειμένων από κανέναν άλλο εκπρόσωπο της λεγόμενης ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Η ενασχόληση του Χέγκελ με τη συγκεκριμένη νομοθετική πρόταση του 1831 στην Αγγλία, καθώς και με το πλέγμα των κοινωνικών δυνάμεων που την υποστήριζαν ή την αντιμάχονταν, εξυτηρηθεί μεν κάποια δημοσιογραφικά ενδιαφέροντα, τα οποία σχετίζονται με την κατάσταση της πρωσικής πολιτικής την αντίστοιχη περίοδο (βλ. παρακάτω), αλλά δεν παραλείπει να συμπεριλάβει στοχασμούς και εννοιολογήσεις οι οποίες υπερβαίνοντας σημαντικά τον στενό ιστορικό ορίζοντα θεματοποιούν κάποια βασικά ζητήματα της σύγχρονης πολιτικής. Άλλωστε, η ανάλυση του Χέγκελ αναδεικνύει με τη σειρά της την προαναφερθείσα υπόρρητη τάση που αναφέρθηκε στον καντιανό σχολιασμό της αγγλικής πολιτικής πραγματικότητας, δηλαδή την τάση της κριτικής αντιμετώπισης πραγματικών ιστορικών δομών υπό την προοπτική της ανάπτυξης αναστοχαστικά θεμελιωμένων αξιών οι οποίες βρίσκουν στην ιστορική πραγματικότητα τόσο το υλικό της πραγματοποίησής τους όσο και τις ανασχές τους. Το ενδιαφέρον, τέλος, για τις απόπειρες της εκλογικής μεταρρύθμισης στην Αγγλία συνοδεύεται ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα με την προσμονή (ή την υποψία) ενός νέου φαινομένου το οποίο, αποκτώντας ένταση αλλά όχι την αρχική αιτία του μέσα από το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης, αρχίζει να απασχολεί πρωτίστως την αγγλική διανόηση: πρόκειται για την εγγενή δυναμική των πολιτικών αξιών, ιδιαίτερα του δικαιώματος ψήφου, το οποίο προϊόντος του χρόνου πρέπει να δικαιολογήσει στη δημοσιότητα και στη θεωρία το όριό του αναφορικά με το προαπαιτούμενο της κατοχής ιδιοκτησίας για την άσκησή του. Επιπλέον, η άσκηση τού έστω περιορισμένου εκλογικού δικαιώματος εμπλέκεται με κραυγαλέες περιπτώσεις αγοραπωλησίας ψήφων και κοινοβουλευτικών εδρών, με τρόπο ο οποίος καθιστά δυνητικά αμφίβολη τη λυσιτέλεια της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι κοινωνικές δυνάμεις της Αγγλίας,

οι οποίες αποτελούν πρωτόγνωρες εκφάνσεις και μαχητικούς φορείς της Βιομηχανικής Επανάστασης και της κεφαλαιακής συσσώρευσης, καλούνται να αρθρώσουν τα αιτήματά τους σε ένα πολιτικό πλαίσιο τα όρια του οποίου καταλήγουν να βρίσκονται σε ρητή ένταση με τις αξιακές επωδούς που το στοιχειοθετούν. Η συζήτηση αυτή στην Αγγλία αποτελεί όχι μόνο τον ιστορικό πρόδρομο αλλά και την πηγή υλικού και πληροφορίας για το κείμενο του Χέγκελ, και θα πρέπει συνεπώς να αναφερθεί εδώ συνοπτικά.

Το καθεστώς που είχε προκύψει από την Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία περιλάμβανε την αντιπροσώπευση της γαιοκτητικής (πρωτίστως) αριστοκρατίας στη Βουλή των Λόρδων και την αντιπροσώπευση επιμέρους τοπικών αστικών φορέων στις 558 θέσεις της Βουλής των Κοινοτήτων. Τα μέλη της Βουλής αυτής προέρχονταν από δύο διαφορετικά πλαίσια εκλογικής ανάδειξης, αφενός από τις σαράντα κομητείες (*counties*) και αφετέρου από τα 203 *boroughs*, τα οποία μπορούν να αποδοθούν στην αρχική μεν σημασία τους ως καστρότοποι³, αλλά στην προηγμένη λειτουργία τους, σαφώς την περίοδο που εξετάζει ο Χέγκελ, έχουν λάβει το χαρακτήρα δήμων και δημοτικών περιφερειών. Κοινοβουλευτική εκπροσώπηση είχαν τέλος και τα δύο πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ⁴. Το εκλογικό δικαίωμα των κομητειών ήταν ρυθμισμένο με βασιλικό διάταγμα ήδη από τον 15ο αιώνα, και περιλάμβανε τον όρο ότι δικαίωμα ψήφου είχαν οι «40 shilling freeholders», δηλαδή οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές ο φόρος των οποίων υπολογιζόταν στη βάση μιας ετήσιας προσόδου τουλάχιστον 40 σελινιών. Η παγίωση αυτού του ορίου στη διάρκεια των αιώνων, σε συνδυασμό με τη σταδιακή πραγματική υποτίμηση του αναφερόμενου ποσού (μια διαδικασία με ριζικές συνέπειες για την οικονομική δομή της Αγγλίας, όπως δεν θα παρέλειπε να επισημάνει ο Άνταμ Σμιθ), είχε ως αποτέλεσμα το εκλογικό σώμα μιας κομητείας να κυμαίνεται κατά μέσο όρο μεταξύ τριών και τεσσάρων χιλιάδων ψηφοφόρων. Σε αντίθεση με τον σχετικά σαφή προσδιορισμό του εκλογικού σώματος των κομητειών, οι καστρότοποι δεν διέθεταν ενιαία βάση για την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, καθώς ήδη ο αριθμός τους είχε αυξηθεί από τον 16ο αιώνα. Το δικαίωμα ενός καστρότοπου να στείλει αντιπροσώπους στο κοινοβούλιο εξαρτιόταν από μια ποικιλία κριτηρίων, η οποία μπορεί να συνοψιστεί στις εξής κατηγορίες (πρβλ. Wende στο Jamme/Weisser-Lohmann 1995, σ. 18-19): 92 *Freeman Boroughs* (το εκλογικό δικαίωμα εξαρτάται από την πολιτογράφηση στη δημοτική κοινότητα)· 37 *Scot-and-Lot-Boroughs* (το εκλογικό δικαίωμα έχουν όλοι οι ιδιοκτήτες οικιών που καταβάλουν φόρο απόρων)· 29 *Burgage Boroughs* (το εκλογικό δικαίωμα εξαρτάται από την κατοχή συγκεκριμένων εδαφών)· 27 *Corporation Boroughs* (το εκλογικό δικαίωμα εξαρτάται από την ιδιότητα του μέλους μιας συντεχνίας ή ενός σωματείου)· 12 *Householder Boroughs* (το εκλογικό δικαίωμα συνδέεται με την κατοχή οικίας, με τη διαφορά ότι

ο κάτοχος δεν πρέπει να λαμβάνει επίδομα φτώχειας)· 6 *Freeholder Boroughs* (το εκλογικό δικαίωμα συνδέεται με την ιδιοκτησία ορισμένων κτημάτων πλήρους κυριότητας). Η ποικιλία αυτή των εκλογικών περιφερειών, σε συνδυασμό με την έλλειψη ενός ενιαίου φορέα ελέγχου της εκλογικής βάσης, είχε παίξει ρόλο στη διάρκεια του χρόνου στη διαστρέβλωση της εκλογικής διαδικασίας, αφενός μέσα από το γεγονός ότι ορισμένοι «καστρότοποι» είχαν διατηρήσει το εκλογικό δικαίωμά τους ενώ είχαν πάψει να καλλιεργούνται και να φιλοξενούν ικανό αριθμό κατοίκων, αποκτώντας έτσι τον κλασικό έκτοτε χαρακτηρισμό των φαύλων καστρότοπων, *rotten boroughs* –όπως το περιβόητο Old Sarum, το οποίο είχε εγκαταλειφθεί ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα αλλά συνέχιζε να στέλνει αντιπροσώπους στο κοινοβούλιο–, ενώ από την άλλη η πληθυσμιακή αποψίλωση ορισμένων καστρότοπων και η συγκεκριμένη διάρθρωση των ταξικών σχέσεων επέτρεπε σε μεγάλους γαιοκτήμονες και εύπορους πλούχιοντες να εξαγοράζουν τις ψήφους που απαιτούνταν για την ανάληψη μιας κοινοβουλευτικής έδρας – πράγμα που θα επέτρεπε στον Χέγκελ να σημειώσει, βασισιμένος σε αγγλικές διαπιστώσεις, ότι «όπως έχει υπολογιστεί, η πλειοψηφία της Βουλής βρίσκεται στα χέρια 150 αριστοκρατών», σε συνδυασμό με την υποαντιπροσώπευση των αναπτυσσόμενων αστικών κέντρων⁵. Η κατάσταση αυτή, σε συνδυασμό με τη διατήρηση των τυπικών εισοδηματικών προσόντων για την απόκτηση του εκλογικού δικαιώματος, αποτελούσε ένα πλαίσιο αναφοράς το οποίο γινόταν πιο προβληματικό όσο περισσότερο αναπτύσσονταν οι οικονομικές (βιομηχανικές - εμπορικές) δομές του βασιλείου.

Ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα σημαντικοί εκπρόσωποι της βρετανικής διανοήσης δεν παύουν να σχολιάζουν και να αναλύουν την κατάσταση που έχει προκύψει αναφορικά με την ιστορική δυναμική της, λαμβάνοντας υπόψη τα συμφέροντα και τα πάθη που εμπλέκονται στο λεγόμενο «μεικτό» βρετανικό πολίτευμα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1740 ο Ντέιβιντ Χιουμ (David Hume) θα σχολιάσει με ποικιλότροπες προσεγγίσεις το πολιτικό και κομματικό σκηνικό της εποχής του. Στρεφόμενος στο ερώτημα εάν η διακυβέρνηση της Βρετανίας τείνει περισσότερο προς την απόλυτη μοναρχία ή τη δημοκρατική πολιτεία⁶, ο Χιουμ θα παραδεχόταν τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε εκείνη την περίοδο το Στέμμα, καθώς διαχειριζόταν περίπου τρία εκατομμύρια λίρες ετησίως, ποσό που του επέτρεπε επίσης να διαχειρίζεται αξιώματα και πολιτικές θέσεις, αλλά από την άλλη πλευρά ο ίδιος θα αποστασιοποιούνταν επανειλημμένα από τα ριζοσπαστικά δημοκρατικά αιτήματα που εξέφραζαν διάφορες πλευρές των Ουίγων, διαπιστώνοντας –σε ένα άλλο δοκίμιο⁷– ότι η Βουλή των Κοινοτήτων διασφαλίζει για τον εαυτό της το αποκλειστικό δικαίωμα της έγκρισης χρηματικών πληρωμών (Hume 1987, σ. 44), στοιχειοθετώντας με αυτό τον τρόπο το βασικό αγωνιστικό πλαίσιο της συγκρότησης του κοινοβουλίου αναφορικά με τη διαχείριση των δημόσιων πόρων. Με δεδομένη την απώλεια της αίγλης των παραδοσιακών εξουσιών (ελέω Θεού μοναρχία, ιερατική

εξουσία) τα «τελευταία πενήντα χρόνια» (Hume, στο ίδιο, σ. 51), το κομματικό τοπίο που έχει προκύψει περιλαμβάνει ως άκρα είτε την απόλυτη μοναρχία είτε την ασύδοτη δημοκρατία. Σε περίπτωση που θα ήταν αναγκασμένος οπωσδήποτε να επιλέξει μεταξύ αυτών των δύο άκρων, ο Χιουμ τονίζει ότι θα επέλεγε την απόλυτη μοναρχία ως τον καλύτερο τρόπο κατάργησης ενός υπάρχοντος πολιτεύματος: «Absolute monarchy, therefore, is the easiest death, the true *Euthanasia* of the BRITISH constitution» (Hume, στο ίδιο, σ. 53, η έμφαση στο πρωτότυπο). Η προσέγγιση του Χιουμ, σαφώς πιο μετριοπαθής από εκείνη του γηραιού Καντ, αναπτύσσεται ως διεξοδική αναζήτηση της μέσης και μετριασμένης τοποθέτησης, η οποία είναι βεβαίως δύσκολο να διαπιστωθεί (Hume, στο ίδιο, σ. 46). «Moderation», όπως θα τονίσει ο ίδιος σε ένα δοκίμιο της δεκαετίας του 1750⁸, «is of advantage to every establishment: Nothing but zeal can overturn a settled power: And an over-active zeal in friends is apt to beget a like spirit in antagonists» (Hume, στο ίδιο, 500). Αυτό που έχει καταστεί σαφές με τις προσεγγίσεις του Χιουμ, καθώς και άλλων θεωρητικών της σκωτικής κυρίως διανόησης, ήταν η δυνατότητα της αναλυτικής-επιστημονικής προσέγγισης στο πολιτικό φαινόμενο, μέσα από την οποία υποτίθεται –για την ώρα– ότι η ανάδειξη του λογικού ορίου υποδηλώνει και το ενέργημα της πολιτικής συνοχής που οφείλει να επιτελεστεί. Σε αντίθεση όμως προς το αίτημα της μετριοπάθειας, το οποίο θα προάσπιζε επίσης από την πλευρά του ο φίλος του Χιουμ Άνταμ Σμιθ, η πολιτική πραγματικότητα θα κυφορούσε όλο και πιο έντονα το αίτημα της εκλογικής μεταρρύθμισης όσο ο 18ος αιώνας έβαινε προς το τέλος του. Ένα δείγμα της πειστικής κατάστασης και της διαδεδομένης αντίληψης για την εκλογική μεταρρύθμιση αποτελεί και η σχεδιαζόμενη ομιλία από ένα μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων, το οποίο επρόκειτο να γίνει διάσημο όταν αργότερα θα απορρίψει τη Γαλλική Επανάσταση. Σκοπεύοντας να σχολιάσει το αίτημα της «Μεταρρύθμισης της αντιπροσώπευσης των κοινοτήτων στο κοινοβούλιο», το οποίο είχε καταθέσει προς συζήτηση στη Βουλή την 7η Μαΐου 1782 ο Ουίλλιαμ Πιτ ο νεότερος, ο Έντμουντ Μπερκ (Edmund Burke) θα προετόιμαζε μια ομιλία (η οποία εντέλει δεν εκφωνήθηκε, και δημοσιεύθηκε μόνο μετά το θάνατό του) με σκοπό να ανατρέψει το αίτημα της μεταρρύθμισης. Χρησιμοποιώντας επιχειρήματα που θα ανέπτυξε ύστερα από λίγα χρόνια ενάντια στη Γαλλική Επανάσταση, ο Μπερκ, αφού θα εκθείαζε την εγγενή σοφία του βρετανικού συντάγματος, άρα και των αντιπροσώπων που κατέληγαν μέσω αυτού στο κοινοβούλιο, θα τόνιζε πόσο επικίνδυνη, έως και αντιφάσκουσα, θα ήταν μια απόπειρα εμπρόθετης και έλλογης μεταρρύθμισής του: «Διότι δεν είναι η επιλογή μίας [οποιασδήποτε] ημέρας, ή μίας ομάδας ανθρώπων, δεν είναι μια θεελλώδης και συγκεχυμένη επιλογή· είναι μια εμπρόθετη επιλογή αιώνων και γενεών· είναι ένα Σύστημα συγκροτημένο από κάτι που είναι μυριάδες φορές καλύτερο από την επιλογή [choice], είναι συγκροτημένο από τις ιδιαίζουσες συνθήκες, περιστάσεις, θυ-

μικές διαθέσεις, διαρρυθμίσεις, και τις ηθικές, αστικές και κοινωνικές συνήθειες του λαού, οι οποίες αποκαλύπτονται μόνο σε μεγάλη χρονική διάρκεια» (Burke 1999: 21). Εν προκειμένω ο Μπερκ σκόπευε να χρησιμοποιήσει ένα επιχείρημα που επρόκειτο να αποκτήσει προγραμματικές διαστάσεις τον 19ο αιώνα, αναφορικά με τον ανθρώπινο μεν αλλά αδιαμεσολάβητο χαρακτήρα της ιστορικής δεδομενικότητας, έτσι όπως αυτή εκφραζόταν στο πλαίσιο των επιγενόμενων θεσμών. Εφόσον η ιστορία –με τον προνομιακό ρυθμό της βραδύτητας των αιώνων– είχε καταλήξει στη συγκεκριμένη πολιτειακή μορφή, κάθε επιμέρους απόπειρα λογικοθεωρητικής αναδιαμόρφωσής της εμφανιζόταν ως σπουδή παρτάταιρη και ανομιμοποίητη. Η αντίληψη αυτή του Μπερκ, αναπτυγμένη διεξοδικά ενάντια στη Γαλλική Επανάσταση, θα είχε τεράστια επίδραση στη γερμανική ρομαντική σκέψη. Αλλά οι παραινέσεις τύπου Μπερκ δεν ήταν αρκετές για την ανάσχεση του αιτήματος της εκλογικής μεταρρύθμισης, το οποίο πολύ περισσότερο επρόκειτο να διογκωθεί με την επιρροή των ηπειρωτικών δρώμενων μετά το 1789. Το 1792 ο Τσαρλς Γκρέν, ο οποίος επρόκειτο αργότερα να γίνει πρωθυπουργός και εισηγητής του μεταρρυθμιστικού Νομοσχεδίου, ίδρυσε μαζί με άλλους Ουίγους την Εταιρεία των Φίλων του Λαού (Society of the Friends of the People), η οποία είχε ως κύριο στόχο την προετοιμασία και εφαρμογή μιας εκλογικής μεταρρύθμισης. Η εισήγηση που κατέθεσε η Εταιρεία στη Βουλή των Κοινοτήτων το 1793 διέκρινε μεταξύ της νόμιμης και της ανομιμοποίητης επιρροής που ασκούσαν οι φορείς της ιδιοκτησίας στους καστρότοπους, και συνηγορούσε υπέρ του περιορισμού και της άρσης της δεύτερης μέσα από μια εκλογική μεταρρύθμιση (Ellis 1979: 1259 κ.ε.). Η πρόταση αυτή επρόκειτο εντούτοις να αποσιωπηθεί και από τους ίδιους τους Ουίγους στο πλαίσιο της αντίδρασης στη ναπολεόντεια πολιτική, αναβιώνοντας τη δεκαετία του 1820 με νέα ζέση, αλλά και με εσωτερικές διαφοροποιήσεις οι οποίες αφορούσαν τα νέα κοινωνικά υποκείμενα που είχαν εμφανιστεί στον ορίζοντα: οι νοικοκύρηδες (householders) τους οποίους σκόπευαν να ενισχύσουν οι κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1790 ήταν πλέον απλοί εργάτες, και συνεπώς δύσκολο να ενσωματωθούν σε μια εκλογική πολιτική ενίσχυσης της «νόμιμης» ιδιοκτησιακής επιρροής (Ellis, στο ίδιο, 1273), αυτή που προσδοκούσαν πλέον οι «μεσαίες τάξεις». Μια τέτοια προσδοκία επρόκειτο να βρει και θεωρητική έκφραση.

Από την πλευρά της διανόησης το αίτημα της διεύρυνσης ή και γενίκευσης του εκλογικού δικαιώματος είχε ενισχυθεί από μια ομάδα «φιλοσόφων», οι ιδέες των οποίων συγκεντρώνονταν γύρω από τις θεωρητικές κατασκευές του Τζέρεμυ Μπένθαμ αναφορικά με τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού ανθρώπων⁹. Αν και ο Μπένθαμ δεν είχε ξεκινήσει τη συγγραφική σταδιοδρομία του με ρητά ριζοσπαστική πρόθεση, εντούτοις δεν παρέλειψε προϊόντος του χρόνου και συγκεκριμένα από τις αρχές του 19ου αιώνα να συμπεριλάβει στα κείμενά του προτάσεις για τη μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος¹⁰. Αλλά αυτές

οι προτάσεις παρέμειναν περιορισμένες σε έναν σχετικά μικρό κύκλο ομόθυμων συζητητών. Η κύρια προώθηση των λεγόμενων ριζοσπαστικών ιδεών στη δημοσιότητα ήρθε με τον Τζέιμς Μιλ (James Mill). Ο Τζέιμς Μιλ ήταν ο πρώτος που έδωσε εκ πρώτης όψεως σαφή και συνοπτική μορφή και διατύπωση στις ιδέες του Μπένθαμ για την πολιτική μεταρρύθμιση, με το κείμενό του περί της *Κυβέρνησης* το οποίο δημοσιεύθηκε το 1819 ως το αντίστοιχο λήμμα στο Παράρτημα της Εγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα (πρβλ. Mill, *Government*, 1828¹¹, Viner 1949: 363, Thomas 1969). Στο κείμενο αυτό ο Μιλ συνδέει το ωφελμιστικό αίτημα της μεγαλύτερης δυνατής ευδαιμονίας με την εύτακτη και διασφαλισμένη πρόσβαση στα μέσα και τους καρπούς της ίδιας εργασίας από τα μεμονωμένα άτομα (Mill, *Government*, 5), στοιχειοθετώντας με αυτό τον τρόπο μια νεωτερική σύνδεση των δομών της κυβερνητικής εξουσίας με τις δομές αναπαραγωγής της σύγχρονης κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό ελέγχεται θεωρητικά και το ίδιο το φαινόμενο της εξουσίας, η οποία είναι εκ πρώτης όψεως αναγκαία ακριβώς για τη διατήρηση των ορίων πρόσβασης στα προαναφερθέντα εργασιακά προϊόντα, με δεδομένη τη φύση των ανθρώπων η οποία δραστηριοποιείται μεταξύ ηδονής και άλγους. Υπό αυτή την προοπτική, και αφού έχει περιορίσει τις θεωρητικές και πρακτικές αξιώσεις των πάλαι ποτέ τριών μορφών πολιτεύματος, «The Many, the Few, the One» (Mill, *Government*, 6), εφόσον οι φορείς τους (ιδιαίτερα των δύο τελευταίων) υπόκεινται και αυτοί στο ίδιο νομοτελειακό πλαίσιο της ανθρώπινης δραστηριοποίησης, ο Μιλ καταλήγει σε μια αντίληψη εξουσίας η οποία, από τη στιγμή που εκφράζεται, εκτός από τους χομπσιανούς προϋδεασμούς της θα έχει μεγάλη σταδιοδρομία μπροστά της, καθώς ίχνη της απαντούν ακόμη και στις «ιδεοτυπικές» παραθέσεις του Μαξ Βέμπερ: Η εξουσία συλλαμβάνεται εν προκειμένω ως μέσο επιτέλεσης του σκοπού, ο οποίος στη συγκεκριμένη περίπτωση καλείται «pleasure, and the removal of pain» (Mill, *Government*, 9). Υπό αυτή την προοπτική, η οποία επιτρέπει, έστω και υπό τη σκέπη της ωφελμιστικής περί ανθρώπου αντίληψης, την ανάδειξη ορισμένων δομικών στιγμών της εξουσίας, η εξουσία σημαίνει τη «security for the conformity between the will of one man and the acts of other men» (Mill, *Government*, 10). Το εξουσιαστικό φαινόμενο (το οποίο συμπυκνώνεται σε περιεχόμενο και θεσμικά υπό τον όρο *Government*) αποκτά εδώ μια δυναμική διάσταση η οποία επιτρέπει τόσο την αναδρομή σε δομικούς όρους της κοινωνικής αναπαραγωγής όσο και τον έλεγχο των δεδομένων θεωριών περί πολιτικής και κυβέρνησης, κυρίως εκείνων που προασπίζουν την ορθή «μείξη» των πολιτευμάτων όπως αυτή υποτίθεται ότι ενσαρκώνεται στο αγγλικό παράδειγμα¹². Με δεδομένη αυτή την αντίληψη της εξουσίας σε περίπτωση της ύπαρξης τριών εξουσιών δεν υπάρχει, σύμφωνα με τον Μιλ, εγγύηση ότι οι δύο δεν θα συμμαχήσουν για να καταπνίξουν την τρίτη. Ανάγοντας συνεπώς το ζήτημα της «μείξης» σε ζήτημα καθαρά εξουσιαστικών συσχετισμών, ο Μιλ υπερβαίνει το συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο και βρίσκει τη λύση στην αντι-

προσώπευση ως μηχανισμό ελέγχου των κυβερνώντων. Ήδη με τις παραθέσεις αυτές του Μιλ η θεωρία της εξουσίας κινείται πλέον στην κατεύθυνση της σύλληψης του πολιτικού συστήματος ως σύνθετου πλαισίου αντιπροσωπευτικών και ελεγκτικών μηχανισμών, με αναφορές τόσο σε «εξωπολιτικές» ιδιοκτησιακές δομές όσο και σε ζητήματα μορφικού καθορισμού της εξουσίας με τρόπο που περιλαμβάνουν ταυτόχρονα αξιακές δεσμεύσεις και πρακτικές αποκρίψεις (πρβλ. κυρίως Thomas 1969: 251 κ.ε.). Σύμφωνα με τον Μιλ τα κριτήρια άσκησης του εκλογικού δικαιώματος πρέπει να περιλαμβάνουν την ηλικία, την περιουσία και το «profession or mode of life» (Mill, *Government*, 21· πρβλ. και Αγγελίδης 1993: 57). Με τα κριτήρια αυτά υποτίθεται ότι ανατρέπονται υστερομεσαιωνικές απόψεις περί της επαγγελματικής εκπροσώπησης (αυτό που θα συνεχίσει να υπάρχει στην αντίστοιχη γερμανική συζήτηση ως επιτηδευματικό κοινοβούλιο – πρβλ. Mill, *Government*, 23 κ.ε.) και ότι αναδεικνύονται τα «ορθά» συστατικά στοιχεία του κοινωνικού βίου ως φορείς της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Ενώ το ηλικιακό όριο τίθεται στο δόκιμο για την εποχή όριο των σαράντα ετών (το δικαίωμα αφορά μόνον άνδρες), αναφορικά με το ιδιοκτησιακό όριο που θα πρέπει να απαιτείται για την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος ο Μιλ συναντά προβλήματα ως προς τον ακριβή καθορισμό του (κάτι που θα επισημάνει αντιστοίχως ο Χέγκελ στις δικές του αναλύσεις), καταφεύγοντας τελικά στην *ex post facto* διαπίστωση ότι «η πιστοποίηση θα πρέπει να είναι τέτοια ώστε να περιλαμβάνει την πλειοψηφία του πληθυσμού ή κάτι λιγότερο από την πλειοψηφία» (Mill, *Government*, 23)¹³. Έχοντας αποδεσμεύσει τον κύριο φορέα για την προώθηση της αντιπροσώπευσης από νομικοταξικούς περιορισμούς, ο Μιλ δεν παραλείπει να τονίσει ότι το συχνά χρησιμοποιούμενο επιχείρημα της αμάθειας και της ανειδημοσύνης των λαϊκών ψηφοφόρων ως μια αρνητική διάσταση της διεύρυνσης του εκλογικού δικαιώματος δεν αποδεικνύει τίποτε άλλο από την αξίωση της διάχυσης της γνώσης («What is necessary, then, is knowledge», Mill, *Government*, 29) αναφορικά με τη σκοπιμότητα της πολιτικής διαδικασίας, καθώς «η εξουσία που εναποτέθηκε στους ανθρώπους για να κρίνουν οι ίδιοι παρήγαγε καλά αποτελέσματα σε ένα βαθμό ο οποίος άλλαξε εντελώς τους όρους της ανθρώπινης φύσης και ανύψωσε τον άνθρωπο σε αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ένα διαφορετικό στάδιο ύπαρξης» (Mill, *Government*, 30)¹⁴. Άλλωστε, ο ίδιος ο Μιλ δεν θα παρέλειπε να συνδυάσει τη θεωρία περί της κυβέρνησης με τη θεωρία του για την εκπαίδευση, διαπιστώνοντας στο αντίστοιχο κείμενό του¹⁵ περί της εκπαίδευσης ότι η *moral education* αφορά βέβαια το κοινωνικό σύνολο, αλλά απευθύνεται κυρίως στις κατώτερες τάξεις, ενώ η *political education*, η κορωνίδα της εκπαιδευτικής θεωρίας, κρίνεται ως προς το εάν προωθεί την ενάρετη ή την υποτακτική πράξη (Mill, *Education*, 38-39 και 45-46). Βεβαίως, η συγκεκριμένη δομή της αγγλικής κοινωνίας δεν παραλείπει να αναδειχτεί μέσα από αυτό το κανονιστικό αίτημα, καθώς ο προτιμητέος φορέας του Μιλ

είναι η «μεσαία βαθμίδα» (*middle rank*: Mill, *Government*, 31-32). Η μεσαία ταξική βαθμίδα όχι μόνο αποτελεί μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού αλλά είναι «intelligent» και «virtuous», ασκώντας ενεργητική και παιδαγωγική επίδραση σε όσους βρίσκονται σε αμέσως κατώτερη κοινωνική βαθμίδα (και οι οποίοι βεβαίως, τουλάχιστον για την ώρα, δεν θα ασκήσουν το εκλογικό δικαίωμα, αν και οι οργανώσεις τους αρχίζουν να παίζουν ενεργό ρόλο στα αστικά κέντρα: πρβλ. Briggs 1952 και Rowe 1970)¹⁶. Το επιχείρημα του Μιλ, προερχόμενο από συζητήσεις του ίδιου με τον Ρικάρντο, προκάλεσε εντύπωση στη (μορφωμένη) αγγλική κοινή γνώμη, η οποία εντύπωση θα έφθανε στο επίπεδο της διένεξης μεταξύ του ίδιου και του Τ. Μπ. Μακώλεϋ (T. B. Macaulay) αναφορικά με την «επιστημονική» σύλληψη της πολιτικής. Η «επιστημονική» αυτή σύλληψη αναφερόταν στο λογισμό της ηδονής και του άλλους που ήταν ριζωμένος στην ανθρώπινη φύση και όριζε το πολιτικό φαινόμενο, ανάγοντας έτσι όλες τις υπόλοιπες αντιλήψεις περί πολιτικών κινήτρων, αρετών και μορφών πολιτεύματος σε απλά επιφαινόμενα των βασικών ανθρώπινων ενεργειών (είναι σαφής εδώ η διαφορά της αγγλοσαξονικής *scientific* αντίληψης περί της πολιτικής από τη γερμανική *wissenschaftliche* αντίληψη του Χέγκελ η οποία φιλοδοξεί να εξαντλήσει την ολότητα των στιγμών του αντικειμένου). Η κριτική του Μακώλεϋ εκφράστηκε με μια μορφή η οποία θα ωθούσε κατοπινούς Γερμανούς μελετητές να τη χαρακτηρίσουν ως μία φάση από την αγγλική «διένεξη περί της μεθόδου», καθώς στράφηκε ρητά ενάντια στην απαγωγική και αφηρημένη συγκρότηση του πολιτικού φαινομένου από τον Μιλ, συνηγορώντας από την πλευρά του υπέρ της διεξοδικής χρήσης της *inductive method* στη μελέτη της πολιτικής. Αλλά ενώ η μέθοδος εμφανιζόταν ριζικά διαφορετική, η πολιτική πρόθεση έδειχνε σημεία σύγκλισης. Ουσιαστικά, ο Μακώλεϋ θα εστίαζε την κριτική του στον κίνδυνο που μπορούσαν να προκαλέσουν οι αφηρημένες παραθέσεις του Μιλ, καθώς ακριβώς λόγω του αφηρημένου χαρακτήρα τους επέτρεπαν ριζοσπαστικές ερμηνείες, οι οποίες μπορούσαν να αποτελέσουν διάλυο ανάδειξης του επιχειρήματος των *Philosophic Radicals*, των οπαδών της ριζικής εκλογικής (και κατά συνέπεια κοινωνικής) μεταρρύθμισης (Macaulay 357: πρβλ. Collini *et al.* 100). Με τρόπο που δεν άφηνε αμφιβολία για την πολιτική τοποθέτησή του, ο Μακώλεϋ θα εκφραζόταν ως εξής αναφορικά με τη δυνητική προώθηση ενός δημοκρατικού ιδεώδους: «Το τι θα κάνει ο λαός σε περίπτωση πλήρους κυριαρχίας μπορούμε να το κρίνουμε μόνο στη βάση ενδείξεων οι οποίες, αν και αυτές καθεαυτές δεν είναι σημαντικές, και ενώ πάντα καταπνίγονται με μικρή μόνο δυσκολία, εντούτοις έχουν μεγάλη σημασία, και ομοιάζουν με εκείνες με τις οποίες τα οικίσσια ζώα μας μάς υπενθυμίζουν μερικές φορές ότι συγγενεύουν με τα αγριότερα θηρία του δάσους» (Macaulay 341), ενώ κλείνοντας από την πλευρά του την αντιπαράθεση με τους ωφελιμιστές θα επισήμαινε κι αυτός ότι υποστήριζε την προώθηση της κοινωνικής *middle order* μέσα από το εκλογικό σύστημα, όχι όμως με τις δυνητικά ριζοσπαστικές συμπαραδηλώσεις των οπαδών του

Μπένθαμ. Η αντιπαράθεση αυτή, το αίτημα της οποίας σχολιάζεται με διαφορετικό τρόπο από τη γερμανική διάνοηση, λαμβάνει υπόψη τόσο τα άκρως επίκαιρα για την εποχή αποτελέσματα της Γαλλικής Επανάστασης (η οποία δεν θεωρείται τετελεσμένο γεγονός, καθώς το ερώτημα για την έλευση ή παρέλευση της επανάστασης παραμένει ζωντανό τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του αιώνα¹⁷), όσο και τα νέα κοινωνικά δεδομένα, την ανάδειξη των «μεσαιών τάξεων» (στις οποίες δεν επρόκειτο να εστιάσει μόνο ο Μιλ αλλά και άλλοι συγγραφείς, όπως ο ίδιος ο Μακώλεϋ) ως νέων εγγυητών της πολιτικής ισορροπίας σε ένα πλαίσιο που περιλαμβάνει (ακόμη) τους παραδοσιακούς αριστοκρατικούς φορείς αλλά και νέα υποκείμενα όπως τα «κατώτερα» εργατικά στρώματα – δεν είναι διόλου τυχαίο ότι το ίδιο έτος στο οποίο ξεκινάει η νέα συζήτηση για την εκλογική μεταρρύθμιση στην Αγγλία εκδηλώνονται σποραδικές εξεγέρσεις εργατών, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιοχές, ενάντια σε γαιοκτήμονες και στη χρήση γεωργικών μηχανών (η λεγόμενη «Ανταρσία του κάπταιν Σουίνγκ»: πρβλ. Rudé 1967 και Hobsbawm/Rudé 1969). Ουσιαστικά, αυτό που είχε αναδειχθεί ως διακύβευμα στο πλαίσιο της θεωρητικής συζήτησης ήταν ο συνδυασμός της ορθής «ισορροπίας» και «μείξης» του πολιτεύματος με τον ενιαίο σκοπό της greatest happiness. Εντούτοις, η αντικειμενική δυναμική της κατάστασης είχε δώσει στο επιχείρημα του Μιλ και των «ωφελιμιστών» συνοδοιπόρων του διαστάσεις μεγαλύτερες από εκείνες που θα μπορούσαν να εντοπιστούν στις προθέσεις των αντίστοιχων στοχαστών, καθώς ο ίδιος ο Μιλ, έχοντας εισπράξει την κριτική του Μακώλεϋ και ευρισκόμενος αντιμέτωπος με το κύμα του ριζοσπαστισμού στο τέλος της δεκαετίας του 1820, θα αναδιατύπωνε την πολιτική ανάλυσή του τον Ιούλιο του 1830 (Thomas 1969: 280 κ.ε.), αποσιωπώντας το ζήτημα της διεύρυνσης του εκλογικού δικαιώματος και τονίζοντας το αίτημα της μυστικής ψηφοφορίας ως μοχλό της ηθικής παιδείας των ψηφοφόρων.

Στο κέντρο της ηπειρωτικής Ευρώπης η ενασχόληση με τη θεμελίωση ενός σύγχρονου πολιτεύματος πηγάζει σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από την απόπειρα αναδιευθέτησης της μεταναπολεόντειας εποχής, στην οποία πρωτοστατεί η Πρωσία τόσο με τον Χάρντενμπεργκ όσο και με τον Στάιν. Ο Χέγκελ παρακολουθεί αυτές τις διαδικασίες, οι οποίες ενσωματώνονται στο δικό του πολιτικοθεωρητικό σύστημα υπό το χαρακτηρισμό της έλλογης οργάνωσης της πολιτικής πραγματικότητας. Εν προκειμένω, το αγωνιστικό πλαίσιο εντός του οποίου στοιχειοθετούνται στο γερμανικό χώρο οι εκάστοτε απόπειρες ανάδειξης ενός έλλογου και αξιακά φορτισμένου φιλελεύθερου πολιτεύματος συγκροτείται μέσα από το αίτημα θεμελίωσης ενός ενιαίου αστικού κώδικα, ο οποίος υποτίθεται ότι θα απελευθερώσει και θα αποκαταστήσει στη δέουσα θέση τους τα εθνικά στοιχεία που είχαν εκφραστεί «αυθόρμητα» στους ναπολεόντειους πολέμους. Η αντιπαράθεση αυτή αναπτύχθηκε σε κριτική διένεξη μεταξύ του φιλελεύθερου νομικού Anton Friedrich Justus Thibaut (Αντον Φρήντριχ Γιούστους Τιμπάου) αφενός, με το κείμενό του *Περί της αναγκαιότητας*

ενός γενικού αστικού δικαίου για τη Γερμανία, και του νομικού Friedrich Carl von Savigny (Φρήντριχ Καρλ φον Σαβινύ) αφετέρου, κυρίως με το κείμενο *Για το επάγγελμα της εποχής μας για νομοθεσία και νομική επιστήμη*, δημοσιευμένα και τα δύο το έτος 1814. Ενώ ο Τιμπώ θεωρούσε ότι το παρόν είχε αποδείξει την ωριμότητά του για την εισαγωγή ενός αστικού κώδικα (ο οποίος θα ενοποιούσε τον γερμανικό χώρο τρόπον τινά «πίσω από τις πλάτες» των υφιστάμενων μοναρχικών πολιτευμάτων), ο Σαβινύ θα υποστήριζε τόσο με το προαναφερθέν όσο και με άλλα κείμενά του –και με τρόπο ο οποίος θα απέβαινε επί μακρόν καθοριστικός για την ανάπτυξη της επιστήμης του Δικαίου στη Γερμανία– ότι το ορθό βήμα για την αποκατάσταση του δικαίου θα ήταν μια ιστορική αναδρομή στις πηγές του ρωμαϊκού δικαίου, ως η μοναδική δυνατότητα ανάσχεσης της απροσδιοριστίας που είχε εκλύσει η επανάσταση. Ο Χέγκελ δεν παρέλειψε να λάβει σαφή θέση στη διένεξη αυτή, τονίζοντας, μεταξύ άλλων, μερικά χρόνια αργότερα στο εγχειρίδιό του ότι: «Το να αρνηθεί κανείς σε ένα μορφωμένο έθνος ή στην τάξη των νομικών του την ικανότητα συγκρότησης ενός νομικού κώδικα –καθώς δεν μπορεί να πρόκειται για την περιεχομενική συγκρότηση ενός συστήματος νέων νόμων αλλά για τη γνώση του δεδομένου νομικού περιεχομένου στη συγκεκριμένη του Γενικότητα, δηλαδή στη νοητική του σύλληψη, προσθέτοντας την εφαρμογή του στην εκάστοτε ιδιαίτερη περίπτωση– θα ήταν μια από τις μεγαλύτερες προσβολές που θα μπορούσαν να γίνουν σε ένα έθνος ή σε εκείνη την τάξη» (*RPh* παρ. 211)¹⁸. Ενώ όμως στη Γερμανία το ζήτημα της πολιτικής αναδιάρθρωσης έβαινε μέσα από ακαδημαϊκές αντιπαραθέσεις και διοικητικά-γραφειοκρατικά εγχειρήματα, στην Αγγλία η παραίτηση της κυβέρνησης Ουέλινγκτον στις 16 Νοεμβρίου 1830, ακριβώς λόγω της πίεσης των Ουίγων αφενός για εκλογική μεταρρύθμιση όσο και ορισμένων Τόρηδων αφετέρου, που δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν με την Καθολική Χειραφέτηση του 1829, άνοιξε το δρόμο για την κατάθεση από την κυβέρνηση Γκρέν ενός Νομοσχεδίου εκλογικής μεταρρύθμισης, το οποίο επρόκειτο να απασχολήσει έντονα την κοινή γνώμη. Η διατύπωση του νομοσχεδίου, η οποία είχε ανατεθεί σε μια τετραμελή επιτροπή, είχε ως κύριο πολιτικό στόχο την απόδειξη της αξιοπιστίας της νέας κυβέρνησης (πρβλ. Steinmetz στο Jamme *et al.*, 33) και λιγότερο τη σαφή διατύπωση των πληθυσμιακών και εισοδηματικών προϋποθέσεων του εγχειρήματος. Το Νομοσχέδιο συζητήθηκε επί επτά ημέρες στη Βουλή των Κοινοτήτων (1-9 Μαρτίου 1831) έως ότου στις 23 Μαρτίου 1831 απέκτησε την κοινοβουλευτική έγκριση με μία ψήφο, από τον βουλευτή των Ουίγων Τζον Κάλκχαφτ, ο οποίος άλλαξε τη γνώμη του την τελευταία στιγμή και ψήφισε υπέρ του Νομοσχεδίου. Ο ίδιος επρόκειτο να αυτοκτονήσει έξι μήνες αργότερα «correctly imagining himself», όπως θα διαπιστώσει η σύγχρονη έρευνα, «to be hated by both sides equally» (Hilton 2006: 421)¹⁹.

Το χειμώνα του 1830-31 ο Χέγκελ είχε αναλάβει στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου μια σειρά παραδόσεων με θέμα τη φιλοσοφία της ιστορίας, περιλαμβάνο-

ντας ρητά στις αναλύσεις του τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις τόσο στη Γαλλία, η οποία συγκλονιζόταν από μια νέα επανάσταση, όσο και στην Αγγλία, με το εγχείρημα της εκλογικής μεταρρύθμισης. Την περίοδο των παραδόσεων φαινόταν ως εάν οι δύο κλασικές οδοί προς την πραγματοποίηση των σύγχρονων πολιτικών αξιών, η επανάσταση και η μεταρρύθμιση, να είχαν ανορθωθεί σε διακριτούς γεωγραφικούς χώρους, προσφερόμενες για ανάλυση σε έναν φιλόσοφο ο οποίος δεν παρέλειπε να ελέγχει το εκάστοτε θεωρησιακό εγχείρημα μέσα από τα φαινόμενα που προσέφερε το ιστορικό παρόν²⁰. Στο πλαίσιο αυτό είναι ενδιαφέρουσες οι παρατηρήσεις του Χέγκελ για την αγγλική μεταρρύθμιση, έτσι όπως αυτές διασώθηκαν από τις σημειώσεις των προαναφερθεισών παραδόσεών του: «Η Αγγλία διατηρήθηκε με εξίσου μεγάλες προσπάθειες στα παλαιά θεμέλιά της: το αγγλικό σύνταγμα άντεξε στον γενικό συγκλονισμό, αν και ο συγκλονισμός αυτός βρισκόταν εγγύτατα στο ίδιο, καθώς ήδη εντός του, μέσα από το δημόσιο κοινοβούλιο, μέσα από τη συνήθεια των δημόσιων συνελεύσεων όλων των νομοκατεστημένων τάξεων [Ständen], μέσα από τον ελεύθερο Τύπο ήταν εύκολη η δυνατότητα να αποδοθεί σε όλες τις τάξεις [Klassen] του λαού πρόσβαση στις γαλλικές αρχές της ελευθερίας και της ισότητας. Υπήρξε άραγε το αγγλικό έθνος τόσο απαθές στη μόρφωσή του ώστε να μην μπορέσει να συλλάβει αυτές τις γενικές αρχές; Σε καμία άλλη χώρα όμως δεν πραγματοποιήθηκε περισσότερος αναστοχασμός και δημόσιος σχολιασμός για την ελευθερία. Ή μήπως ήταν ήδη το αγγλικό σύνταγμα εντελώς ένα σύνταγμα ελευθερίας, μήπως είχαν ήδη πραγματοποιηθεί εντός του εκείνες οι αρχές, ώστε δεν μπόρεσαν να αφυπνίσουν καμία αντίσταση, και ούτε καν ένα ενδιαφέρον; Το αγγλικό έθνος επικρότησε βέβαια την απελευθέρωση της Γαλλίας, αλλά ήταν με υπερηφάνεια σίγουρο για το δικό του σύνταγμα και για την ελευθερία του, ώστε αντί να μιμηθεί το ξένο διατήρησε τη συνηθισμένη εχθρική στάση απέναντί του, και σύντομα ενεπλάκη σε έναν πόλεμο ενάντια στη Γαλλία, ο οποίος είχε δημοφιλή απήχηση.

»Το σύνταγμα της Αγγλίας αποτελείται από έντονα *επιμέρους δικαιώματα* και από ιδιαίτερα προνόμια: η κυβέρνηση είναι κατ' ουσίαν διοικούσα, δηλαδή αντιλαμβάνεται το συμφέρον όλων των ιδιαίτερων νομοκατεστημένων τάξεων και [κοινωνικών] τάξεων και αυτή η ιδιαίτερη Εκκλησία, οι κοινότητες, οι κομητείες, οι εταιρείες μερμινούν για τον εαυτό τους, ώστε η κυβέρνηση ουσιαστικά πουθενά αλλού δεν έχει να κάνει κάτι λιγότερο από ό,τι στην Αγγλία. Αυτό είναι κυρίως που οι Άγγλοι ονομάζουν ελευθερία τους, και είναι το αντίθετο από τη συγκεντρωποίηση της διοίκησης, όπως απαντά στη Γαλλία, όπου μέχρι το τελευταίο χωριό ο δήμαρχος διορίζεται από το υπουργείο ή από τον αντίστοιχο αξιωματούχο του υπουργείου. Πουθενά λιγότερο από τη Γαλλία μπορεί κανείς να ανεχτεί να αφήσει άλλους να κάνουν κάτι: το υπουργείο συγκεντρώνει εκεί όλη τη διοικητική εξουσία, την οποία απαιτεί με τη σειρά της η συνέλευση των αντιπροσώπων. Αντι-

θέτως, στην Αγγλία κάθε κοινότητα, κάθε υποδεέστερη περιφέρεια και ένωση έχει τη δική της δραστηριότητα. Με τον τρόπο αυτό το γενικό συμφέρον είναι συγκεκομιμένο, και το επιμέρους γίνεται εντός του γνωστό και ηθελμένο. Αυτές οι διαφοροθμίσεις τού επιμέρους συμφέροντος δεν επιτρέπουν διόλου κάποιο γενικό σύστημα. Γι' αυτό και οι αφηρημένες και γενικές αρχές δεν λένε τίποτε στους Άγγλους και αντηχούν σε ώτα μη ακουόντων – Αυτά τα επιμέρους συμφέροντα έχουν τα θετικά δικαιώματά τους, τα οποία προέρχονται από τις παλαιές εποχές του φεουδαλικού δικαίου και τα οποία διατηρήθηκαν στην Αγγλία περισσότερο από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη χώρα. Παράλληλα με την ανώτατη ασυνέπεια είναι και η ανώτατη αδικία, και από θεσμούς πραγματικής ελευθερίας δεν υπάρχουν πουθενά λιγότεροι από ό,τι ακριβώς στην Αγγλία. Στο ιδιωτικό δίκαιο, στην ελευθερία της ιδιοκτησίας είναι απίστευτα καθυστερημένοι· ως σκεφτεί κανείς μόνο τα πρωτόκια, μέσα από τα οποία αγοράζονται ή αποκτούνται θέσεις αξιωματικών ή ιερέων για τους μικρότερους υιούς.

»Το *κοινοβούλιο κυβερνά*, ακόμη και όταν οι Άγγλοι δεν θέλουν να το θεωρούν υπό αυτή την προοπτική. Θα πρέπει τώρα να παρατηρηθεί ότι αυτό που θεωρήθηκε πάντοτε ως η περίοδος διαφθοράς ενός ρεπουμπλικανικού λαού ισχύει εδώ, δηλαδή ότι οι εκλογές στο κοινοβούλιο αποκτούνται μέσω δωροδοκίας. Αλλά και αυτό το ονομάζουν ελευθερία, ότι μπορεί κανείς να πουλήσει την ψήφο του και ότι μπορεί κανείς να εξαγοράσει μια θέση στο κοινοβούλιο – Αλλά αυτή η εντελώς ασυνεπής και διεφθαρμένη κατάσταση έχει το προτέρημα ότι θεμελιώνει τη δυνατότητα της κυβέρνησης, δηλαδή μια πλειοψηφία ανδρών στο κοινοβούλιο οι οποίοι είναι πολιτικοί, έχουν αφοσιωθεί από τη νεότητά τους στις πολιτικές υποθέσεις και έχουν εργαστεί και ζήσει μέσα σε αυτές. Και το έθνος έχει τη σωστή αίσθηση και διάνοια για να αναγνωρίσει ότι πρέπει να υπάρχει μια κυβέρνηση, και για το λόγο αυτόν ότι πρέπει να δώσει την εμπιστοσύνη του σε μια ένωση ανδρών οι οποίοι έχουν πείρα στο κυβερνάν· διότι η αίσθηση του επιμερισμού αναγνωρίζει και τον γενικό επιμερισμό της γνώσης, της εμπειρίας, της εξάσκησης τον οποίο κατέχει η αριστοκρατία, η οποία αφοσιώνεται αποκλειστικά σε τέτοιο συμφέρον. Αυτό αντιτίθεται εντελώς στο νόημα των [πολιτικών] αρχών και της αφαίρεσης, πράγματα τα οποία ο καθένας μπορεί να αποκτήσει και τα οποία ούτως ή άλλως βρίσκονται σε όλα τα συντάγματα και τους [συνταγματικούς] χάρτες – Το ερώτημα είναι κατά πόσο η παρούσα προτεινόμενη [εκλογική] μεταρρύθμιση, εάν διεκπεραιωθεί με συνέπεια, θα συνεχίσει να επιτρέπει τη δυνατότητα μιας κυβέρνησης.

»Η υλική ύπαρξη της Αγγλίας είναι θεμελιωμένη στο εμπόριο και στη βιομηχανία, και οι Άγγλοι έχουν αναλάβει τον μεγάλο προσδιορισμό να είναι οι ιεραπόστολοι του πολιτισμού σε όλο τον κόσμο· διότι τους ωθεί το εμπορικό πνεύμα τους να εξερευνούν όλες τις θάλασσες και όλες τις χώρες, να συγκροτούν συνδέσμους με τους βαρβαρικούς λαούς, να τους αφυπνίζουν ανάγκες και φιλοπονία, και προ-

πάντων να δημιουργούν σε αυτούς τους όρους της συναλλαγής, δηλαδή την παραιτήση από βιαιότητες, το σεβασμό της ιδιοκτησίας και τη φιλοξενία» (Hegel, *Vorlesungen* 536-538, οι εμφάσεις στο πρωτότυπο).

Η διφυής προσέγγιση του αγγλικού πολιτεύματος ήταν συνεπώς ρητή μέσα στις πανεπιστημιακές παραδόσεις και επρόκειτο να αποτελέσει τη βάση ανάλυσης του μεταρρυθμιστικού νομοσχεδίου. Με τη λήξη των μαθημάτων του χειμερινού εξαμήνου ο Χέγκελ στράφηκε στη συγγραφή του κειμένου για την αγγλική εκλογική μεταρρύθμιση, κάτι που αποτελούσε όχι απλώς δική του επιδίωξη αλλά και επιθυμία του ίδιου του στέμματος, το οποίο δεν παρέλειπε να ενημερώνεται για το περιεχόμενο των υπό δημοσίευση τμημάτων του εγγελιανού κειμένου, καταλήγοντας στην απαγόρευση του τελευταίου τμήματος – πράγμα για το οποίο ο Χέγκελ ενημερώθηκε εκ των υστέρων (πρβλ. Petry στο Jamme et al. 88-89).

Η εγγελιανή πραγμάτευση του αγγλικού «εκλογικού συστήματος» με ουσιώδεις αναδρομές σε βαθύτερες πολιτικές και κοινωνικές δομές συνδυάζει δύο προοπτικές οι οποίες έχουν απασχολήσει την πολιτικοθεωρητική προσέγγιση του Χέγκελ ήδη σε παλαιότερες παραθέσεις, αποτελώντας ουσιαστικά εκφάνσεις των βασικών δομών του συστήματός του. Από τη μία πλευρά είναι σαφές, έστω και ως κοινή παραδοχή όπως φαίνεται από τις αναφορές στις πανεπιστημιακές παραδόσεις, ότι η Αγγλία διαθέτει ένα «νεωτερικό» σύστημα ανάδειξης των βασικών εξουσιαστικών φορέων (της νομοθετικής εξουσίας), ώστε η μεταρρύθμιση αυτού του τρόπου ανάδειξης αποτελεί αφ' εαυτής λόγο ενασχόλησης με το αντίστοιχο εγχείρημα. Πολύ περισσότερο εφόσον αυτή η μεταρρύθμιση «εισδύει ουσιαστικά στα ευγενή εντόθια, στις ζωτικές αρχές του συντάγματος και της κατάστασης της Μεγάλης Βρετανίας» (*Reformbill* 83)²¹. Η αντίληψη του συντάγματος παραμένει εδώ στο πλαίσιο που έχει σχολιαστεί από τον νεαρό Hegel στο σύνταγμα της πάλαι ποτέ γερμανικής αυτοκρατορίας και αναφέρεται στις ουσιώδεις *εμπράγματα* σχέσεις που διέπουν τους φορείς εξουσίας. Από την άλλη πλευρά αποτελεί επίσης κοινά αποδεκτή παραδοχή ότι οι αρχές αυτού του συστήματος ανάγονται στη «σοφία των προγόνων», στο χαρακτήρα ενός θετικού-ιστορικού δικαίου, η μοναδική νομιμοποίηση και επικύρωση του οποίου είναι η ιστορικότητά του. Αλλά η απλή ιστορική δεδομενικότητα δεν εγγυάται επ' ουδενί την ορθότητα, την ουσιώδη ανάδειξη του αντίστοιχου πλαισίου – μια πάγια αναφορά της εγγελιανής φιλοσοφίας, η οποία διατυπώνεται με πολεμική πρόθεση ενάντια ακριβώς σε αποκλειστικά ιστορικές θεμελιώσεις. Με άλλα λόγια ο σχολιασμός του Νομοσχεδίου της εκλογικής μεταρρύθμισης εμπεριέχει δομές αναστοχασμού για τη δυναμική του ιστορικού παρόντος μέσα από την ίδια ζουσα εγγελιανή προσέγγιση ότι το αξιακό χαρακτηριστικό αναδεικνύεται στο εσωτερικό του ιστορικού χρόνου (συγκροτώντας τον) μέσα από αρνήσεις και διηλεκτικές αντιπαραθέσεις αναγνώρισης. Η μελέτη του Συγκεκριμένου, όπως οι αντί-

στοιχες παραθέσεις του Χέγκελ για ιδιαίτερους πολιτικούς θεσμούς, αποπειράται να ελέγξει επανειλημμένα τη δυναμική της νεωτερικότητας με τρόπο ο οποίος εγείρει ήδη υποψίες για τον απροσδιόριστο χαρακτήρα της επιγενόμενης θεσμικής μορφής. Η επιστημονική αυτή προσέγγιση, η οποία –ας ειπωθεί ξανά– στην εγγεληνική επιχειρηματολογία αφορά τον διεξοδικό έλεγχο των όρων πραγματοποίησης ή ανάσχεσης των πολιτικών αξιών ως μια διαδικασία καθοριστική για την κοινωνική μορφή, ανατρέχει σε πολλαπλές σειρές παραγόντων και προσδιορισμών, οι οποίες εκτείνονται από μεμονωμένες χαρακτηρολογικές εκφάνσεις (ζήτημα ανάλυσης της πολιτικής συμπεριφοράς), διατρέχουν πλαίσια ταξικών αντιπαραθέσεων (και των εισοδηματικών ροών που αυτές προϋποθέτουν), στοιχειοθετούν με βάση τα προηγούμενα τις εμπράγματα σκοπιμότητες του πολιτικού συστήματος στο εσωτερικό του (σχέση των εξουσιών μεταξύ τους και διάκριση ουσιαστικού και τυπικής κυριαρχίας) καταλήγοντας σε διαρκώς ελεγχόμενες διαπιστώσεις αναφορικά με τον τρόπο πραγματοποίησης των αξιών που κυοφορεί ο ιστορικός ορίζοντας. Η προσέγγιση αυτή είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική για τη συγκρότηση του κριτικού φιλοσοφικού επιχειρήματος, όπως αυτό διατυπώνεται τόσο από τον Καντ όσο και από τον Χέγκελ: είναι σαφές ότι το ορθοπρακτικό όριο και ταυτόχρονα το αξιακό αίτημα της κριτικής φιλοσοφίας προσανατολίζονται στην έλλογη και αναστοχαστική θεμελίωση μιας πολιτικής σφαίρας –η οποία στον Χέγκελ θα θεθεί ως το σύγχρονο κράτος, ως το συνολικό πλαίσιο της κοινωνικής διαμεσολάβησης αναφορικά με την πραγματοποίηση της αξίας της ελευθερίας. Η σφαίρα αυτή, ως πρακτική κορωνίδα του αξιακού προσανατολισμού, θα (όφειλε να) απορροφήσει τα εκάστοτε ηθικοκοινωνικά δεδομένα που ενδέχεται να παρεκκλίνουν από την τροχιά πραγματοποίησης του αξιακού περιεχομένου, είτε πρόκειται για την καντιανή παραδοχή της «ριζικά κακής» πλευράς του ανθρώπινου ψυχισμού (ο οποίος όμως επιδέχεται διαφωτιστικής βελτίωσης), είτε για τις αυτοαναφερόμενες εκφάνσεις της ακραίας εξατομίκευσης, οι οποίες αναδεικνύονται στην εγγεληνική αστική κοινωνία. Η πολιτική, εν προκειμένω, είναι η θεραπεία της αξιακής νόσου όπως αυτή έχει καταγραφεί στον ιστορικό ορίζοντα, και μια τέτοια παραδοχή έχει ως (ιστορική) προϋπόθεση ότι το πλαίσιο ανάπτυξης των παραγωγικών και αναπαραγωγικών διαδικασιών της εν λόγω κοινωνίας διατηρεί «ακόμη» υποδοχές και δυνατότητες συμβατότητας με την ανορθούμενη πολιτική σφαίρα – κάτι που θα αλλάξει ριζικά λίγα χρόνια μετά το θάνατο του Χέγκελ, όπως άλλωστε, σύμφωνα και με τις δικές του διαπιστώσεις, ήδη εκπέμπει σήματα καινοφανούς ασυμβατότητας με τα πολιτικά προτάγματα του σύγχρονου (για την εποχή) κοινοβουλευτισμού.

Με δεδομένη την υπόθεση της συνολικής αξιακής διαμεσολάβησης μεταξύ αστικής κοινωνίας και κράτους στην εγγεληνική πολιτική φιλοσοφία, αυτό που αναδεικνύεται ως βασικό πρόβλημα, στο εσωτερικό πλέον του κράτους, και στη συγκεκριμένη περίπτωση του αγγλικού κράτους, είναι αυτή καθεαυτή η λειτουργία της

αντιπροσώπευσης, η λειτουργικότητα, η τροπικότητα και η (αξιακή) λυσιτέλειά της. Ο Χέγκελ έχει διεξοδικά αναλύσει –όχι για πρώτη φορά– αυτό το ζήτημα στη *Φιλοσοφία του δικαίου*, τονίζοντας ότι η αντιπροσώπευση πραγματοποιείται ουσιαστικά στη σύνθετη λειτουργία της νομοθετικής εξουσίας, στην οποία εμπλέκονται «οι δύο άλλες στιγμές, η *μοναρχική*, ως εκείνη στην οποία αρμόζει η υπέρτατη απόφαση – [και] η *κυβερνητική εξουσία*, ως η ιδιαίτερα συμβουλευτική στιγμή που είναι επιφορτισμένη με τη συγκεκριμένη γνώση και επόπτευση του όλου στις ποικίλες πλευρές του και στα αντίστοιχα σταθεροποιημένα αξιώματα, όπως και είναι επιφορτισμένη με τη γνώση των αναγκών της κρατικής εξουσίας – τέλος, [η τελευταία στιγμή που περιέχεται στη νομοθετική εξουσία] είναι η *συνέλευση των τάξεων*» (*RPh* παρ. 300). Αναφορικά με τη συνέλευση των τάξεων, όπως αυτή λειτουργεί στην Αγγλία με τη μορφή της Βουλής των Κοινοτήτων, είναι ενδεικτική η ένταση την οποία συλλαμβάνει η παράθεση του Χέγκελ, μεταξύ αφενός των (ακόμη) νομοκατεστημένων, τρόπον τινά των πολιτικά «επίσημων» τάξεων, δηλαδή των *Stände*, όπως οι αριστοκράτες και οι διάφοροι παραδοσιακοί φορείς, και αφετέρου ενός νέου στοιχείου κοινωνικής ομάδωσης, των *Klassen*, δηλαδή των κοινωνικών τάξεων οι οποίες –μη αρκούμενες στο ρόλο του ετερόφωτου μαθητή του *middle rank* στον οποίο ήθελε να τις διατηρήσει ο Τζέιμς Μιλ– αρχίζουν να αρθρώνουν αφ' εαυτών πολιτικά αιτήματα: στη Γαλλία με ρητό και επίφοβο τρόπο, στην Αγγλία δυναμικά μέσω του διαύλου που ενδέχεται να διανοίξει η εκλογική μεταρρύθμιση. Ο τρόπος ανάδειξης αυτών των νέων φορέων σε ένα πολιτικό πλαίσιο το οποίο (υποτίθεται ότι) καλλιεργεί την ιδέα της ελευθερίας θεματοποιεί για τον Χέγκελ με άμεσο τρόπο τις μορφικές ιδιοσυγκρασίες των δεδομένων τρόπων αντιπροσώπευσης, με την υπόσταση που αυτοί παίρνουν στη γαλλική και την αγγλική περίπτωση. Στη γαλλική περίπτωση, ιδιαίτερα όπως αυτή εκδιπλώνεται στις νέες κινητοποιήσεις του 1830, η ατομική αντιπροσώπευση –χωρίς δηλαδή την οργανωτική διαμεσολάβηση των αστικών επαγγελματικών σωματείων και ενώσεων που παίζουν σημαντικό ρόλο στην εγγεληνική πολιτική φιλοσοφία– γεννά τους δικούς του αντιφατικούς όρους περιορισμού, καθώς η διεύρυνση του ατομικού εκλογικού δικαιώματος τείνει όχι μόνο στην ποσοτική ελαχιστοποίηση αλλά και στην ποιοτική υποβάθμιση (από την πλευρά της αυτοεκτίμησης) της ατομικής ψήφου: «Εάν ο αριθμός των ψηφοφόρων που θα προκύψουν σύμφωνα με το νέο γαλλικό εκλογικό νόμο εκτιμάται στους 200.000 και εάν ο αριθμός των μελών που πρέπει αντιστοίχως να εκλεγούν τεθεί στο στρογγυλό αριθμό των 450, τότε προκύπτει ότι η μεμονωμένη ψήφος είναι το διακοσιοχιλιοστό τμήμα της συνολικής εκλογικής δύναμης και το ενενηντάκις εκατομμυριοστό τμήμα ενός εκ των τριών κλάδων της νομοθετικής εξουσίας. (...) Το άτομο δύσκολα φαντάζεται την ελαχιστότατη επίδρασή του σε αυτούς τους αριθμούς, αλλά έχει εξίσου το συγκεκριμένο αίσθημα αυτής της ποσοτικής ασημαντότητας της ψήφου του, και εδώ το αποκλειστικά πρακτικό

και αποφασιστικό είναι το ποσοτικό στοιχείο, [δηλαδή] ο αριθμός των ψήφων. Βεβαίως, απέναντι στην αμέλεια μπορεί να δίνεται έμφαση στις υψηλές ποιοτικές απόψεις της ελευθερίας, του καθήκοντος της άσκησης του κυριαρχικού δικαιώματος, της συμμετοχής στις γενικές υποθέσεις του κράτους: [αλλά] ο υγιής κοινός νους παραμένει ευχαρίστως στο αποτελεσματικό· και όταν απέναντι στο άτομο παρατεθεί το σύνθημα [επιχείρημα] ότι, εάν καθένας σκεφτόταν τόσο αμελώς θα κινδύνευε η διατήρηση του κράτους και πολύ περισσότερο η ελευθερία, τότε το άτομο θα πρέπει εξίσου να θυμηθεί την αρχή επί της οποίας οικοδομείται το καθήκον του, το συνολικό δικαίωμα της ελευθερίας του – δηλαδή ότι θα πρέπει να καθορίζεται όχι από την εξέταση αυτού που κάνουν οι άλλοι αλλά μόνο από τη δική του βούληση, και ότι η ατομική αυθαιρεσία του είναι το ύστατο και συνεπώς το κυρίαρχο [στοιχείο] που του προσήκει και του αναγνωρίζεται» (*Reformbill* 112-113). Η κατάσταση αυτή, σε συνδυασμό με την αποδέσμευση των αιρετών φορέων από τις *συγκεκριμένες* εντολές των ψηφοφόρων τους από τη στιγμή που εισέρχονται στο κοινοβούλιο (πρβλ. τις διαπιστώσεις στη *Φιλοσοφία του δικαίου* παρ. 309, ότι τα μέλη της αντιπροσωπευτικής συνέλευσης «δεν θέτουν το ιδιαίτερο συμφέρον μιας κοινότητας ή ενός σωματείου ενάντια στο γενικό συμφέρον» και ότι «δεν διέπονται από τη σχέση ότι είναι διορισμένοι ή εντολοδόχοι [των εκλογών] και μάλιστα τόσο λιγότερο, καθώς η συνέλευσή τους έχει τον καθορισμό να είναι ζωντανή συνέλευση, με αμοιβαία πληροφορία και πειθώ και με κοινή απόφαση»), καταλήγει στη φαινομενική ανεξαρτητοποίηση μιας θεμελιώδους στιγμής της νομοθετικής εξουσίας, απέναντι στις βασικές δυνάμεις που την έχουν αναδείξει. Ήδη εδώ ο Χέγκελ έχει επισημάνει μια «τεχνική» δυσκολία του σύγχρονου συστήματος αντιπροσώπευσης, η οποία συνδέεται με βασικά προβλήματα λειτουργίας της πολιτικής διαμεσολάβησης και διαβούλευσης – φαίνεται ότι η αστική κοινωνία δεν λειτουργεί (ακόμη;) με βάση την εννοιακή ορθότητά της, η οποία εν προκειμένω θα σήμαινε την «εύτακτη» μετάβαση από τα ιδιοτελή ενεργήματα των φορέων της αστικής κοινωνίας στην εμβριθή διαχείριση της κοινωνικής γενικότητας από τη νομοθετική εξουσία, αλλά ότι υπάρχει το ζήτημα μιας αναντιστοιχίας μεταξύ των δύο πλευρών της πολιτικής διαδικασίας, η οποία για τον μεν Χέγκελ δύναται να βρει τη θεραπεία της στην καλλιέργεια της ορθολογικής νομικοπολιτικής γνώσης (δηλαδή στην καλλιέργεια της εγγελιανής θεωρίας), αλλά για αρκετές κατοπινές επιστημονικές ερμηνείες, όπως εκείνη του Μαξ Βέμπερ, θα αναλυθεί μέσα από το ζήτημα της ιδιονομοτέλειας του πολιτικού και κρατικού μηχανισμού (μια αντίληψη που προϋποθέτει τη διάσπαση της κοινωνικής ολότητας όχι μόνο στη θεωρία αλλά σε πρακτικές εκφάνσεις της). Μία πλευρά του εν λόγω προβλήματος της αντιπροσώπευσης επισημαίνεται από τον Χέγκελ στον προσδιορισμό των τυπικών και αυθαιρέτων κριτηρίων αναφορικά με την ανάδειξη των υποψηφίων: το εκάστοτε εισοδηματικό όριο που προβλέπεται για το δικαίωμα του εκλέγειν, λειτουργεί αποτρε-

πικά σε σχέση με τις απαιτούμενες ιδιότητες των πολιτικών φορέων που θα πρέπει να ασκήσουν την «πειθώ» και την «κοινή απόφαση». Η κομβική αυτή κατάσταση την οποία επισημαίνει ο Χέγκελ, και η οποία φαίνεται να γενικεύει τη δική της απροσδιοριστία, συγκροτείται στον ενδιάμεσο και όχι ακόμη σαφή χώρο μεταξύ του γενικευμένου ατομικού εκλογικού δικαιώματος αφενός (είναι χαρακτηριστική εδώ η αναφορά στον Ροβεσπιέρο) και της νομιμοταξικά οργανωμένης εκπροσώπησης των συμφερόντων στο κοινοβούλιο αφετέρου, κάτι το οποίο έχει αναφερθεί ρητά στη *Φιλοσοφία του δικαίου*, με τη φιλοδοξία να συμπεριλάβει τόσο το εδαφοπαγές και στατικό συμφέρον των γαιοκτημόνων όσο και τη «μεταβαλλόμενη πλευρά της αστικής κοινωνίας» (*RPh* παρ. 308), τα νέα στρώματα των εμπόρων και των βιοτεχνών (των *shopkeepers*, όπως υποτιμητικά τους χαρακτηρίζει ο Ουέλινγκτον στο κοινοβούλιο). Ένα από τα προβληματικά σημεία που επισημαίνει ο Χέγκελ στην ανάλυσή του αποτελεί ταυτόχρονα και την επωδό του δικού του επιχειρήματος, εν είδει αντίστιξης της αγγλικής και της σύγχρονης γερμανικής περίπωσης: η σύγχυση που προκαλείται μέσα από την επίκληση και ενεργοποίηση αφηρημένων αρχών και συγκεκριμένων (ενίοτε καλυμμένων) συμφερόντων στο πλαίσιο της εκλογικής αντιπροσώπευσης οφείλεται μεταξύ άλλων στην απουσία της θεραπευσίας ενός ορθολογικά συγκροτημένου δικαίου στην Αγγλία, καθώς το αγγλικό δίκαιο εμφανίζεται ως «νεναυτώ ασυνάρτητο συνονθύλευμα από θετικούς προσδιορισμούς, δεν έχει διέλθει ακόμη από την ανάπτυξη και αναδιαμόρφωση η οποία επιτελέστηκε στα πολιτισμένα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης, και τις οποίες απολαμβάνουν, για παράδειγμα, οι γερμανικές χώρες εδώ και περισσότερο ή λιγότερο διάστημα» (*Reformbill* 89)²². Με τον τονισμό αυτόν ο Χέγκελ ουσιαστικά αντιμεταθέτει τη σκοπιά των γερμανικών διενέξεων για τον εξορθολογισμό και την κωδικοποίηση του δικαίου στην Αγγλία, την οποία έχει χρησιμοποιήσει ως αρνητικό παράδειγμα ήδη στη *Φιλοσοφία του δικαίου* (παρ. 211). Εν προκειμένω, η διαπίστωση για την ανώτερη θέση της Γερμανίας ως προς την καλλιέργεια του δικαίου είναι περισσότερο ευχολογική παρά πραγματολογική, αν ληφθούν για παράδειγμα υπόψη οι αντιπαραθέσεις που αναφέρονται στον «Πρόλογο» της *Φιλοσοφίας του δικαίου*. Από την άλλη πλευρά, όμως, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η χαρακτηριστική για την εγγεληνή φιλοσοφία αναζήτηση του θετικού στοιχείου μέσα από τις διαμεσολαβήσεις συνηγορεί περισσότερο υπέρ της Γερμανίας η οποία έχει αναδείξει (τουλάχιστον) τις γενικές αρχές του δικαίου, ενσωματώνοντας επιπλέον τις «αποδεκτές» πλευρές του επαναστατικού γαλλικού Κώδικα, παρά υπέρ της Αγγλίας, η οποία μέσα από τους θεσμούς ιστορικής ελευθερίας καταλήγει να προωθεί επιμέρους συμφέροντα. Το ουσιαδές εδώ δεν είναι ότι μέσα από τη σύγκριση Πρωσίας και Αγγλίας προέχει η πρώτη, αλλά ότι προέχει εφόσον έχει αναδείξει τις «ορθές» στιγμές εκδίπλωσης των αιτημάτων του Λόγου – με άλλα λόγια, η σύγκριση έχει κανονιστικό χαρακτήρα και για την Πρωσία. Εντούτοις, η κριτική του φιλοσόφου δεν

είναι αποκλειστικά φιλοσοφική κριτική, πέραν του τονισμού της ανεπαρκούς (κατά Χέγκελ) νομικής παιδείας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση οι περιεχομενικές αναλύσεις του αγγλικού πολιτικού συστήματος.

Η συν τω χρόνω διείσδυση και διάδοση μιας στενά εννοούμενης συναλλακτικής λογικής στις θεμελιώδεις πολιτικές δραστηριότητες της εκλογικής διαδικασίας (κάτι το οποίο παρέβλεπαν οι προσεγγίσεις τύπου Μπερκ) τείνει να αντιστρέψει αυτή την ίδια τη λογική του πολιτικού συστήματος αντιπροσώπευσης, ολισθαίνοντας σε αυτό που μοιάζει με κοινό μυστικό και είχε εκφραστεί ήδη στις πανεπιστημιακές παραδόσεις: «Η Αγγλία είναι τόσο κραυγαλέα υπανάπτυκτη στους θεσμούς του αληθινού δικαίου σε σχέση με τα άλλα πολιτισμένα κράτη της Ευρώπης, για τον απλό λόγο ότι η κυβερνητική εξουσία βρίσκεται στα χέρια εκείνων οι οποίοι κατέχουν τόσα πολλά προνόμια που αντιφάσκουν σε ένα ορθολογικό συνταγματικό δίκαιο και σε μια αληθινή νομοθεσία» (*Reformbill* 90). Με την κριτική αυτή ο Χέγκελ συντάσσεται υπόρρητα με την απαίτηση του Καντ για την «αληθινή» ανάλυση του αγγλικού πολιτικού συστήματος, ανατρέχοντας στους εμπράγματα παράγοντες που το αποτελούν. Το βασικό επιχειρηματολογικό πλαίσιο μέσα από το οποίο αναπτύσσονται οι πολιτικές διαδικασίες είναι η ημαρτημένη μεϊξή ιδιωτικών συμφερόντων και συναλλακτικών μορφών με την επιτέλεση του γενικού καθήκοντος, η οποία εμφανίζεται στο αγγλικό κοινό ως ελευθερία: «*Ελευθερία* –έναντι χρήματος– και στον πλειοδότη δίνω την ψήφο μου», όπως θα επισημάνει ο Χέγκελ σε ένα προσχέδιο του κειμένου του. Στο σημείο αυτό, το οποίο είναι εξ ορισμού οριακό, καθώς ανιχνεύει τις διεισδύσεις αλλότριων φορέων στο πεδίο της κρατικής πρακτικής, αναδεικνύεται και μία από τις εγγενείς απορίες του εγγεληνού αναλυτικού επιχειρήματος, καθώς οι αντίστοιχες δοσοληπτικές πρακτικές ανατρέχουν μεν –τουλάχιστον ως «συνήθειες»– στο πρόσφατο παρελθόν που τόσο είχε καυτηριάσει ο Καντ, αλλά στοιχειοθετούν και μια δυναμική της αστικής κοινωνίας, η οποία εντούτοις οφείλει, σύμφωνα με τις παραθέσεις της *Φιλοσοφίας του δικαίου*, να συνοδεύεται από το ανιδιοτελές πατριωτικό φρόνημα: «Όπως η αστική κοινωνία είναι η αρένα του ατομικού συμφέροντος όλων εναντίον όλων, έτσι έχει κι εδώ τη θέση της η σύγκρουση του ατομικού συμφέροντος με τις κοινές ιδιαίτερες υποθέσεις, όπως και η σύγκρουση των δυο τους με τις ανώτερες απόψεις και τις διαταγές του κράτους» (*RPh* παρ. 289, πρβλ. στην ίδια παράγραφο για το φρόνημα). Το πατριωτικό φρόνημα όμως είναι ακριβώς αυτό που δεν εντοπίζεται στις πραγματικές πρακτικές των αγγλικών πολιτικών φορέων, τουλάχιστον έτσι όπως τις περιγράφει ο Χέγκελ, βασισμένος στην αντίστοιχη αγγλική ειδησεογραφία κυρίως της εφημερίδας *Morning Chronicle*²³. Αντιθέτως, αυτό που επισημαίνεται δεν είναι μόνο η πρόθεση εξαγοράς ψήφων από την πλευρά των υποψηφίων αλλά και η ετοιμότητα των ψηφοφόρων για την αντίστοιχη δοσοληψία, ιδιαίτερα όταν αυτή συνοδεύεται από «κοψίδια, πίτες και κρασί». Κυρίως μέσα από αυτές τις παρατηρή-

σεις φαίνεται πως το αγγλικό κράτος, παρ' όλη την «ιστορική» ελευθερία του, ή πολύ περισσότερο εξαιτίας της, παραμένει από την πλευρά της εγγεληνής ανάλυσης στο επίπεδο του «κράτους της ανάγκης και της διάνοιας» (*RPh* παρ. 183· πρβλ. Macgregor 1992), ενώ είναι προβληματική η μετάβασή του στο περιεχομενικό και ουσιώδες κράτος. Εν προκειμένω, μέσα από αυτή τη διαπίστωση ανοίγεται μια ενδιαφέρουσα προοπτική προσέγγισης του εγγεληνού επιχειρήματος, καθώς η Αγγλία συλλαμβάνεται μεν –ήδη στις προαναφερθείσες πανεπιστημιακές παραδόσεις– ως το κατ' εξοχήν δυναμικό κράτος αναφορικά με την οικονομική επέκτασή του, αλλά αυτή η μεγέθυνση, με τις εξωτερικές και εσωτερικές διαστάσεις της, δεν τοποθετείται στην κορωνίδα της εγγεληνής αντίληψης για το κράτος, η οποία επιμένει – και θα είναι η τελευταία που θα το κάνει με ειλικρίνεια– να αντιμετωπίζει την οικονομική διαδικασία ως αναγκαίο (μεν) υπόβαθρο (δε) της πραγματοποίησης των νεωτερικών αξιών. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια ιδιόζουσα εμμενή κριτική της πολιτικής φιλοσοφίας, η οποία (πέραν του ότι δεν θα αρχέσει διόλου στον νεαρό Μαξ) προσκρούει σε όρια τα οποία χρήζουν ανάλυσης με εννοιολογικά συστήματα που μόνο σε πρωτόγονη μορφή εμπεριέχονται στην εγγεληνή θεωρία. Η ιδιαίτερη όμως δυναμική που αναπτύσσεται από το στρεβλωμένο και στρεβλωτικό πλαίσιο της εκλογικής διαδικασίας (την οποία προτίθεται να μεταρρυθμίσει το Νομοσχέδιο), όπως διεξοδικά επισημαίνει ο Χέγκελ, είναι εκείνη που οδηγεί πέρα από τη «στενή» διαρρύθμιση των εκλογικών περιφερειών και την αποκατάσταση του εκλογικού φρονήματος στο ότι μπορεί να γεννήσει περισσότερες ελπίδες «ότι η μεταρρύθμιση του εκλογικού δικαίου θα συνεπιφέρει και άλλες υλικές μεταρρυθμίσεις» – κάτι που αποτελούσε τρέχουσα παραδοχή (ή φόβο) στην αγγλική κοινή γνώμη (πρβλ. Briggs 1952).

Ενώ λοιπόν αυτή καθεαυτή η πολιτική σφαίρα στην Αγγλία μένει να καλλιεργηθεί μέσα από τη θεραπεία ενός ορθολογικού δικαίου, αυτό που αναδεικνύεται ως βασική δομή της πολιτικής αντιπροσώπευσης, έστω μέσα από στρεβλές διαδικασίες, είναι αυτό που έχει επισημανθεί με φιλοσοφική ορολογία στην παράγραφο 299 της *Φιλοσοφίας του δικαίου* αναφορικά με τις δύο πλευρές της δραστηριότητας της νομοθετικής εξουσίας: αυτό που παρέχει το κράτος στα άτομα «για την ωφέλεια και την απόλαυσή τους», και αυτό που πρέπει να παρέχουν τα άτομα στο κράτος με τη μορφή του χρήματος «ως την [πραγματικά] υπάρχουσα γενική αξία των πραγμάτων και των υπηρεσιών», δηλαδή τη φορολογία. Με την επισημάνση αυτή ο Χέγκελ συνεχίζει έναν τρόπο αντιμετώπισης του πολιτικού φαινομένου, τον οποίο έχει αναπτύξει ήδη στα πρώιμα κείμενά του και ο οποίος εντάσσεται σε μια άκρως ενδιαφέρουσα παράδοση της κλασικής πολιτικής θεωρίας. Εν προκειμένω, η σχέση αστικής κοινωνίας και κράτους συλλαμβάνεται ως σχέση ανταλλαγής μεταξύ των δύο φορέων υπό τη μορφή της αυτοδιαμεσολάβησης του κοινωνικού σώματος με τον εαυτό του, καθώς το Συγκεκριμένο και το Ειδικό του εκάστο-

τε ιδιωτικού φορέα μεσολαβείται διπλά, τόσο από το χρήμα, ως τη γενική αξία, όσο και από τη νομοθετική εξουσία, η οποία λειτουργεί με βάση το Γενικό, για την επίτευξη της αξίας της ελευθερίας. Η σχέση αυτή ανταλλαγής έχει διατυπωθεί ήδη με παρόμοιους όρους από το κλασικό φυσικό δίκαιο, με ρητό δε τρόπο από τον Χομπς²⁴. Βασισμένος σε αυτή την αντίληψη ο Χέγκελ ανατρέπει στην κατάσταση της αγγλικής φορολογίας, σχολιάζοντας συγκεκριμένες όψεις της και ανακαλύπτοντας, και σε αυτό το πεδίο, ίχνη της μεσαιωνικής ιστορίας της χώρας να έχουν παραμείνει, ως όνειδος για τη νεωτερική σχέση μεταξύ κοινωνίας και κράτους.

Συγκεκριμένα, ο Χέγκελ αναλύει το φαινόμενο της εκκλησιαστικής δεκάτης, η οποία συνδέεται με το καθεστώς της Αγγλικανικής Εκκλησίας και επεκτείνεται επίσης στην ως επί το πλείστον Καθολική Ιρλανδία, εντείνοντας έτσι την αδικία που τη χαρακτηρίζει. Πέρα από τα θρησκευτικά δικαιώματα της αγγλικής αριστοκρατίας στην ύπαιθρο, τα οποία χρησιμεύουν στον Χέγκελ ως αντίστιξη για την ανώτερη και πολιτισμένη συμπεριφορά των Γερμανών ηγεμόνων, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση των γαιοδεσποτικών δικαιωμάτων, δηλαδή των κτηματικών-ιδιοκτησιακών σχέσεων, οι οποίες έχουν μεν αποτινάξει τη δουλοπαροικία αλλά αναδεικνύουν κάποια άλλα χαρακτηριστικά, τα οποία ο Χέγκελ δεν παραλείπει να σχολιάσει. Η αποδέσμευση των αγροεργατών από τα δεσμά της δουλοπαροικίας, με την παράλληλη πλήρη ιδιοποίηση των αντίστοιχων κτημάτων από τους γαιοκτήμονες, έχει γεννήσει μια κατάσταση ένδειας «χειρότερη από εκείνη των δουλοπάροικων» (*Reformbill 99*). Με δεδομένη αυτή την ελευθερία οι γαιοκτήμονες «έχουν πάρει την ιδιοκτησία σε τέτοια εντέλεια, ώστε έχουν αποδεσμευτεί από κάθε υποχρέωση να μεριμνούν για τη διατροφή του πληθυσμού ο οποίος καλλιεργεί το έδαφος που ανήκει σε αυτούς» (*Reformbill 99*). Η περιγραφή αυτή του Χέγκελ, βασισμένη σε αναφορές των αγγλικών εφημερίδων της εποχής ιδιαίτερα αναφορικά με την κατάσταση στην Ιρλανδία, φέρνει την ανάλυση μπροστά στο φαινόμενο που θα αποτελέσει αργότερα την κύρια αιτία εξήγησης του σχηματισμού της κεφαλαιοκρατικής σχέσης από τον ριζοσπαστικότερο εγγεληνό του 19ου αιώνα. Αυτό που για την υλιστική αντίληψη της ιστορίας θα αποτελέσει πράξη στο δράμα που γράφεται «με αίμα» μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις εκμετάλλευσης στο υπόβαθρο της βίαιης αποκοπής των φορέων της ζωντανής εργασίας από τους όρους και τα μέσα της παραγωγής εμφανίζεται στην εγγεληνή αντίληψη ως ακρότητα ιδιοκτησιακής συμπεριφοράς, το βασικό έλλειμμα της οποίας είναι η ανεπαρκής διαμεσολάβησή της από τις ορθολογικές αρχές του δικαίου, ή αντιστρόφως, η εμμονή της επιμέρους ιστορικότητας να χαράζει η ίδια τα όρια της πρακτικής της. Αναπτύσσοντας τη δυναμική της ιδιοκτησιακής ελευθερίας στην ύπαιθρο, η εγγεληνή ανάλυση προχωρά σε σχέσεις οι οποίες στο εσωτερικό της φιλοσοφικής κριτικής εμφανίζονται ως κατάφορες αδικίες (παρόμοιες αντιλήψεις απαντούν και στις σημειώσεις του Καντ) αλλά σηματοδοτούν ήδη εκείνη την περίοδο βαθύτερες διαδι-

κασίες οι οποίες υπερβαίνουν τον εγγειανό ορίζοντα. «Σύμφωνα λοιπόν με αυτή τη δικαιολόγηση, συμβαίνει ότι όταν οι γαιοδεσπότες θεωρούν πιο προσοδοφόρα μια συγκεκριμένη καλλιέργεια του εδάφους για την οποία απαιτούνται λιγότερα χέρια διώχνουν κατά εκατοντάδες ή και κατά χιλιάδες τούς μέχρι τότε γεωργούς, οι οποίοι ήταν δεσμευμένοι σε αυτό το έδαφος για τη διατροφή τους όπως οι δουλοπάροικοι, και οι οικογένειες των οποίων κατοικούσαν επί αιώνες σε καλύβες πάνω σε αυτό το έδαφος και το καλλιεργούσαν, τους διώχνουν από αυτές τις καλύβες, οι οποίες δεν είναι ιδιοκτησία των κατοίκων, και αφαιρούν από τους ήδη ακτήμονες επίσης τα πάτρια εδάφη τους και την παραδοσιακή ευκαιρία της διατροφής τους – αυτοδικαίως – όπως άλλωστε αυτοδικαίως συνέβη το ότι, για να τους διώξουν σίγουρα από το έδαφος εκείνων των καλυβών και για να τους κόψουν την καθυστέρηση της αποχώρησης ή τη λάθρα επιστροφή τους σε μια τέτοια στέγη, έβαλαν να κάψουν αυτές τις καλύβες» (*Reformbill* 100). Οι καμένες καλύβες των παλαιόθεν εγκατεστημένων στα ηγεμονικά κτήματα αγροτών αποτελούν ένα σήμα κατατεθέν της εισόδου της υπαίθρου στη νεωτερικότητα, η οποία συνοδεύεται από πρωτόγνωρη βία – «Όσα κάποτε τα μάτια αντικρίζαν», θα διαπιστώσει ο πυργοφύλακας Λυγκέας στον *Φάουστ*, όταν βλέπει να καίγεται η καλύβα δύο γερόντων στο όριο της ηγεμονικής ιδιοκτησίας, «Με τα τόσα τους τα χρόνια έχουν χαθεί» (*Φάουστ*, στ. 11336-37). Η πράξη αυτή είναι τελεσίδικη, όσο κι αν αργότερα ο *Φάουστ*, που έχει προστάξει την απομάκρυνση των γερόντων για την ολοκλήρωση της γαιοκτησίας του, θα διαμαρτυρηθεί: «Ανταλλαγή εγώ ήθελα, δεν ήθελα αρπαγή!» (*Φάουστ*, στ. 11371)²⁵. Πολύ πιο σκληρή γλώσσα, καθότι όχι ποιητική αλλά κριτική, χρησιμοποιεί και ο Μαξ όταν περιγράφει το *clearing of estates* στη Σκωτία, στο πλαίσιο της πρωταρχικής συσσώρευσης όπου αναφέρονται και πάλι οι καμένες καλύβες (*Kapital* I, 758). Δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηριχτεί ότι με την περιγραφή αυτή και με τις διαπιστώσεις που τη συνοδεύουν η εγγειανή πολιτική ανάλυση αγγίζει ένα δικό της όριο, καθώς στην αμέσως επόμενη παράγραφο η παράθεση των προτεινόμενων μέτρων καταπολέμησης της ένδειας που προκύπτει από τις προαναφερθείσες διαδικασίες, παράλληλα με την επανειλημμένη διαπίστωση ότι τα πράγματα είναι καλύτερα στην ηπειρωτική Ευρώπη, λαμβάνει το χαρακτηρισμό ιστορικού πρωτοκόλλου συνδυασμένη με απορία αναφορικά ακόμη και με τη λύση που έχει συμπεριληφθεί στη *Φιλοσοφία του δικαίου* σε σχέση με τον αποικισμό (*RPh* παρ. 248), καθώς «εφόσον οι λοιποί νόμοι και οι σχέσεις» παραμένουν οι ίδιες, αυτός δεν πρόκειται να έχει κανένα αποτέλεσμα, ξαναγεμίζοντας τον κενωμένο χώρο με την ίδια αθλιότητα. Το ερώτημα εν προκειμένω είναι η μορφή ιδιοκτησίας που θα εγκρίνονταν από την εγγειανή πλευρά: μια «δικαιότερη» κατανομή των κτημάτων στους ακτήμονες, μια πολιτική πρόνοιας που θα διασφάλιζε ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης, ένας περιορισμός των γαιοδεσποτικών δικαιωμάτων, ή τι άλλο;²⁶ Ποια είναι, κυρίως ως προς τη δυναμική της, η μορφή του «έλλογου δι-

καίου», την οποία δεν έχει αποκτήσει ακόμη η Αγγλία, αλλά έχει ήδη εφαρμοστεί «σε πολλά πολιτισμένα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης, κυρίως στις γερμανικές χώρες»; Δεν αρκεί εδώ η διαπίστωση (Jaeschke 1981) ότι η Αγγλία δεν διέθετε έλλογο δημόσιο δίκαιο. Η ειρωνεία της ιστορίας εδώ –την οποία μάλλον θα καλωσόριζε ο Χέγκελ– είναι ότι η αγροτική έξοδος επρόκειτο, δεκαετίες μετά, να εμπλακεί στη Γερμανία με αυτό καθαυτό το ζήτημα της κάθε άλλο παρά έλλογης κυριαρχίας, και ο κόμβος αυτός θα αποτελούσε την αφετηρία της ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων από τον Μαξ Βέμπερ. Για άλλη μια φορά η συγκεκριμένη κριτική στρέφεται –και περιορίζεται– σε αυτό που είχε στραφεί την αντίστοιχη περίοδο η κριτική του Τιμπώ και πολλών άλλων φιλελεύθερων στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα: παράλληλα με την «εθνική υπερηφάνεια» η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση λαμβάνει διαστάσεις εθνικής ακηδίας, καθώς η «Αγγλία σχεδόν ακόμη κοιμάται», το σώμα των αριστοκρατών αποτελεί πραγματικό εμπόδιο στην αναδιάρθρωση και τον εξορθολογισμό των αντίστοιχων δικαιωμάτων, όντας όμως το ίδιο, όπως θα επισημάνει αργότερα ο Χέγκελ, το μοναδικό που διαθέτει πολιτική γνώση και εμπειρία.

Ιδιαίτερη σημασία στην ανάλυση του Χέγκελ έχει η επισήμανση αναφορικά με τις περιεχομενικές διαρρυθμίσεις οι οποίες οριοθετούν την πρακτική της νομοθετικής εξουσίας και χρησιμεύουν ταυτόχρονα ως κριτήριο της λυσιτελείας της. Το σύνθημα της λιτής κυβερνητικής διαχείρισης, το οποίο, όπως μπορεί άνετα να διαπιστώσει ο αναγνώστης του 21ου αιώνα, έχει μεγάλη σταδιοδρομία μπροστά του από τη στιγμή που εισέρχεται στη σύγχρονη πολιτική συζήτηση, βρίσκει σύμφωνα με τον Χέγκελ τα όριά του στην ίδια τη δομική συγκρότηση του κράτους, καθώς αυτό που εμφανίζεται ως απαρέγκλιτη απαίτηση σε κάθε απόπειρα εξοικονόμησης από την πλευρά του κράτους είναι αφενός το δημόσιο χρέος, το κατ' εξοχήν νεωτερικό στοιχείο της κρατικής συγκρότησης, και αφετέρου οι μισθοί των δημόσιων αξιωματούχων, κυρίως των στρατιωτικών σωμάτων. Η αντιμετώπιση και διαχείριση αυτών των θεμάτων οδηγεί κατευθείαν στο ζήτημα καθορισμού και ελέγχου του κρατικού προϋπολογισμού, ως μια διαδικασία η οποία ουσιαστικά συγκροτεί τη θεμελιώδη πλευρά της νομοθετικής εξουσίας. Αποτελεί τόσο δείγμα της οξυδερκούς αντίληψης του Χέγκελ, όσο και της σαφήνειας των πιεστικών ζητημάτων της περιόδου, ότι η διαχείριση του δημοσιονομικού κυκλώματος (επιβολή και νομιμοποίηση φόρων, εφαρμογή και νομιμοποίηση δαπανών) είναι το βασικό πλαίσιο μέσα από το οποίο κρίνεται τόσο η πραγματική διάσταση της αντιπροσώπευσης των κοινωνικών συμφερόντων στην πολιτική σφαίρα, όσο και η σχέση μεταξύ των διαφορετικών φορέων πολιτικής εξουσίας, στη συγκεκριμένη περίπτωση μεταξύ Στέμματος, κυβέρνησης και κοινοβουλίου. Διαπιστώνοντας αυτό που ήδη στην αγγλική κοινή γνώμη του 18ου αιώνα αποτελεί κοινό μυστικό ή κοινή πρόκληση²⁷, ο Χέγκελ τονίζει ότι η λήψη αποφάσεων εντός του πολιτικού συστήματος

εξαρτάται πλέον από τον έλεγχο του προϋπολογισμού: «Καθώς τώρα στο κοινοβούλιο ανήκει η κυριαρχική απόφαση περί του προϋπολογισμού (συμπεριλαμβανομένου και του ποσού για τη συντήρηση του βασιλιά και της οικογένειάς του), δηλαδή του συνολικού εύρους των μέσων διεξαγωγής του πολέμου και της ειρήνης, της διατήρησης ενός στρατού, πρέσβευων κ.λπ., και καθώς μια κυβέρνηση μπορεί να κυβερνά, δηλαδή μπορεί να υπάρξει μόνο εφόσον εγρολπώνεται τις απόψεις και τη βούληση του κοινοβουλίου, συνεπάγεται ότι το τμήμα του μονάρχη στην κυβερνητική εξουσία είναι περισσότερο απατηλό παρά πραγματικό, και η υπόσταση της κυβερνητικής εξουσίας βρίσκεται στο κοινοβούλιο»· μπορεί να υποθεθεί με σχετικά μεγάλη βεβαιότητα ότι παρατηρήσεις όπως η προηγούμενη συνέβαλαν στην απόφαση του Πρώσου μονάρχη να απαγορεύσει την περαιτέρω δημοσίευση του εγγεγραμμένου. Ποιος μονάρχης θα ήθελε ο ίδιος να γεννήσει υποψίες για τα όρια της μοναρχικής εξουσίας, πολύ περισσότερο καθώς οι διεθνείς πιστωτικές σχέσεις είναι αυτές που από τον 18ο αιώνα περιορίζουν de facto την άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας;

Ενώ η διαχείριση των κοινών πόρων αποτελεί τη βάση ανάλυσης και εκτίμησης της πολιτικής διαδικασίας, με τρόπο ο οποίος, ιδιαίτερα μετά τους πειραματισμούς της Γαλλικής Επανάστασης, τείνει αφενός να μειώσει τη δυνατότητα παρέμβασης της μοναρχικής εξουσίας και αφετέρου ωθεί την κυβερνητική εξουσία να νομιμοποιείται όλο και περισσότερο μέσα στο πλαίσιο του κοινοβουλίου, δηλαδή της καθαρής νομοθετικής εξουσίας, αντίστοιχη σημασία –ιδιαίτερα για έναν θεωρητικό ο οποίος είχε δώσει τόση έμφαση στη διαφοροποίηση και διαμεσολάβηση μεταξύ της αστικής κοινωνίας και του κράτους– έχει ο εντοπισμός «των διαύλων» οι οποίοι επιτρέπουν την αντιπροσώπευση των κοινωνικών συμφερόντων στο κράτος. Το ζήτημα αυτό, όπως αναφέρθηκε ήδη προηγουμένως με τα παραδείγματα της εξαγοράς ψήφων (ως παρεκκλίσεις από την ορθώς εννοούμενη αντιπροσώπευση), απασχολεί την εγγεγραμμένη φιλοσοφία ήδη από τις πρώτες πολιτικές διατυπώσεις της. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η έρευνα θα μπορούσε να αντιπαραθέσει τις αναλύσεις για τη Συνέλευση της Βυρτεμβέργης με αυτές για την αγγλική εκλογική μεταρρύθμιση, με σκοπό να αναδείξει τις αντιφατικές τροπικότητες της πολιτικής αναγνώρισης στο πλαίσιο του πρώιμου αστικού κράτους, τις οποίες επισημαίνει η εγγεγραμμένη ανάλυση. Ενώ στη Βυρτεμβέργη –σαφώς σε ένα πολιτικό μόρφωμα ριζικά διαφορετικό από την Αγγλία– η γενικευτική μεθόδευση της απόδοσης ενός συντάγματος προσκρούει στην εμμονή των αντιπροσώπων στις επιμέρους και απλώς ιστορικά παγιωμένες θέσεις τους, στην Αγγλία η συγκεκριμένη διαμόρφωση του εκλογικού συστήματος (με τις «κεφαλαιακές» επενδύσεις στην εξαγορά ψήφων) όχι μόνο έχει περιορίσει de facto τη μοναρχική εξουσία, αλλά διασφαλίζει σε συγκεκριμένα συμφέροντα όχι απλώς την αντιπροσώπευσή τους αλλά και την από πλευράς τους ανάληψη των κεντρικών κυβερνητικών δραστηριοτήτων: «Μέχρι

τόρα ήταν δυνατόν μέσα από τη συνηθισμένη δοσοληψία με τις κοινοβουλευτικές θέσεις να υπάρχει σίγουρη μέριμνα ώστε να συμμετέχουν στο κοινοβούλιο διευθυντές της Τράπεζας και επίσης διευθυντές της Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών, όπως άλλωστε και οι μεγάλοι ιδιοκτήτες φυτειών στα νησιά των Δυτικών Ινδιών, καθώς και άλλοι έμποροι οι οποίοι κυριαρχούν σε τέτοιους μεγάλους εμπορικούς κλάδους ήταν προμηθευμένοι με παρόμοιες θέσεις ώστε να προασπίζονται τα συμφέροντα τα δικά τους και της ένωσής τους, τα οποία βεβαίως είναι ταυτόχρονα τόσο σημαντικά για το συνολικό συμφέρον της Αγγλίας» (*Reformbill* 106). Το πρόβλημα στη συγκεκριμένη περίπτωση αναφορικά με την προτιθέμενη εκλογική μεταρρύθμιση είναι η δυνητική ανατροπή του συσχετισμού συμφερόντων που έχει παγιωθεί στο αγγλικό πολιτικό σύστημα, με τρόπο ο οποίος αναδεικνύει βασικά στοιχεία της εγγελιανής σκέψης²⁸. Εν πρώτοις, όπως σημειώθηκε ήδη, η κριτική προσέγγιση του Χέγκελ στο ατομιστικό υπόβαθρο της αστικής κοινωνίας εντείνεται με τη διαπίστωση τού απλώς ποσοτικού καθορισμού της ατομικής ψήφου, η οποία ακριβώς ως εκλογική μονάδα γεννά την αδιαφορία του ψηφοφόρου και συνεπώς την απροσδιοριστία του αποτελέσματος την ίδια στιγμή που υποτίθεται ότι πραγματοποιεί την ανώτερη αξία που καταγράφεται στον αστικό ορίζοντα: την ατομική ελευθερία. Η εγγελιανή *Φιλοσοφία του δικαίου* έχει βρει την απάντηση σε αυτή την εξατομικευτική δυναμική στη συγκρότηση ενδιάμεσων κοινωνικών σωμάτων, τα οποία προετοιμάζουν τους ατομικούς φορείς στην καλώς εννοούμενη, παιδευτική εμπλοκή με άλλα κοινωνικά συμφέροντα. Με τη λειτουργία αυτών των σωμάτων, τα οποία όμως, σε αντίθεση προς τη μεσαιωνική λειτουργία τους, είναι «εμπλουτισμένα» με το σεβασμό και την έλλογη πραγματοποίηση της ατομικής ελευθερίας (το πάγιο κανονιστικό όριο της εγγελιανής κοινωνικής θεωρίας) και συνεπώς ουσιαστικά αναδιαρθρωμένα αναφορικά με την ποιότητα του συμφέροντος που προασπίζουν, η λειτουργία της αντιπροσώπευσης στη σφαίρα της κρατικής εξουσίας συντελεί στη λειτουργικότερη διασφάλιση της κοινωνικής αλληλοαναγνώρισης και της λειτουργίας του πολιτεύματος. Η ενσωμάτωση των οργανωμένων κοινωνικών συμφερόντων στην πολιτική διαδικασία αποτελεί για τον Χέγκελ όχι μόνο ένα στοιχείο του ιστορικού ορίζοντα το οποίο διέπει την πρακτική των εμπλεκόμενων φορέων, αλλά και τη διαρκή πραγματοποίηση ενός έμπρακτου συλλογισμού, ο οποίος αποκαθιστά τις ατομικές ελευθερίες μέσα από ένα διαμεσολαβητικό πλαίσιο στη σφαίρα της γενικότητας. Για τον Χέγκελ, ο άμεσος συσχετισμός των εκλογικών-μονάδων με τη γενικότητα του κράτους θα αποτελούσε ένα συλλογισμό χωρίς το ενδιάμεσο σκέλος της Ιδιαιτερότητας, άρα μια στρεβλή διαμόρφωση του Πραγματικού. Αυτό ονομάζει ο Χέγκελ (ήδη από το 1817) «γαλλική αφαίρεση». Σχηματικά, στη γαλλική περίπτωση η γενικότητα αναδεικνύεται ως ο μέσος του πολιτικού συλλογισμού, παραμένοντας εξωτερική στα άκρα του, τόσο στο σύνολο των μεμονωμένων ψηφοφόρων όσο και των επιμέρους «ιδιαιτέρων» ομάδσεων· στην

αγγλική περίπτωση η πολιτικά προσημειωμένη ιδιαιτερότητα (της γαιοκτησίας και των τραπεζών) έχει τεθεί με τέτοιο τρόπο ως μέσος του πολιτικού συλλογισμού, ώστε αφενός μεσολαβεί τη μοναδικότητα (των εκάστοτε ψηφοφόρων που πουλάν «ελεύθερα» την ψήφο τους) και τη γενικότητα (εφόσον κυβερνά όχι ο μονάρχης αλλά το κοινοβούλιο που έχει συγκροτηθεί με βάση αυτά τα συμφέροντα), ενώ αφετέρου η εκλογική μεταρρύθμιση ενεργοποιεί εντός του προαναφερθέντος πλαισίου μια σειρά από υποθετικές και διαζευκτικές κρίσεις, οι οποίες κορυφώνονται για τον Χέγκελ στο δίπολο «μεταρρύθμιση ή επανάσταση»²⁹. Το πρόβλημα που εντοπίζεται από αυτή την άποψη στην Αγγλία –τρόπον τινά, ο εμπράγματος έλεγχος αυτού του συλλογισμού– είναι διττό: αφενός, η δυναμική της ατομικής ιδιοκτησίας στο εσωτερικό της κοινωνίας έχει γεννήσει και διατηρήσει άκρως πραγματικές καταστάσεις ανισότητας οι οποίες, με την παρούσα μορφή τους, δεν επιδέχονται κάποια «σωματειακή» οργάνωση αλλά μόνο περιορισμό και άρση αφετέρου η γενίκευση του αιτήματος για το εξατομικευμένο δικαίωμα της ψήφου θρέφει από τη μία πλευρά το φαινόμενο της προαναφερθείσας ατομικής αδιαφορίας, η οποία τείνει να στερήσει από την πολιτική διαδικασία το ίδιο το νόημά της, ενώ από την άλλη πλευρά επιτρέπει την «οργάνωση» των ψηφοφόρων από ενδιαφερόμενους ιδιωτικούς φορείς με τρόπο ο οποίος αντιστρέφει τον πολιτικό συλλογισμό: αυτό που έπρεπε να οδηγεί στη γενικότητα αναπαράγει ιδιωτικές σκοπιμότητες: «Δεν πρόκειται συνεπώς για θαύμα το ότι στην Αγγλία τα άτομα σε μεγάλο ποσοστό – και θα έπρεπε να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για την πλειοψηφία ή όχι– χρειάζεται να διεγείρονται από τους υποψήφιους για τον ασήμαντο για τα ίδια κόπο της ψηφοφορίας, και ότι αποζημιώνονται για αυτό τον κόπο από τους ίδιους με κορδελωτά εμβλήματα, με ψητά και με μπύρα, και με λίγες γκινέες» (*Reformbill* 116). Με άλλα λόγια: με την έλλειψη των ενδιάμεσων διαρθρωτικών στιγμών, αυτό που εισέρχεται και επικρατεί στην κρατική σφαίρα είναι το καλύτερα οργανωμένο ατομικό συμφέρον των ιδιοκτησιακών φορέων πίσω από το λεπτό πέπλο της δημόσιας διαδικασίας – πράγμα το οποίο μοιάζει να επιβεβαιώνει την εγγλεανή αντίληψη περί του αμφίσημου χαρακτήρα της κοινής γνώμης (*RPh* παρ. 315 κ.ε.), ότι είναι μεν ένα «από τα μεγαλύτερα» μέσα εκπαίδευσης του πλήθους, αλλά επίσης και ο τόπος έπαρσης της ατομικής γνώσης και της εξαπάτησης του κοινού (κάτι που θυμίζει αντίστοιχους ενδοιασμούς του Καντ). Η κατάσταση αυτή γίνεται ακόμη πιο προβληματική (ή τουλάχιστον εμφανίζεται έτσι από τον Χέγκελ με τη διαρκή αντίστιξη της εύτακτης και σοφής Γερμανίας) με το γεγονός ότι, μέσα από ακόμη μία διαφοροποίηση της αγγλικής πραγματικότητας από το εγχειρίδιο της *Φιλοσοφίας του δικαίου*, η βασική πολιτική αντιπαράθεση στην Αγγλία δεν είναι εκείνη μεταξύ Στέμματος και κοινοβουλίου αλλά μεταξύ διαφορετικών πλευρών του ίδιου του κοινοβουλίου, δηλαδή διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων τα οποία συναντιούνται στο κοινοβούλιο. Για τον Χέγκελ, αυτό σημαίνει την έλλειψη ενός δια-

μεσολαβητικού και μετριαστικού φορέα –όπως υποτίθεται ότι είναι το Στέμμα στη συνταγματική μοναρχία– και συνεπώς την απειλή της επανάστασης, με δεδομένη την ήδη προβληματική κοινωνική βάση που σχολιάστηκε προηγουμένως. Υπό αυτή την προοπτική ο Χέγκελ εντοπίζει αυτό που ήδη στις παραδόσεις του έχει επισημάνει ως πρόβλημα του μέλλοντος, δηλαδή τη συμπεριφορά των πλειοψηφιών στο σχηματιζόμενο κοινοβουλευτικό σύστημα με την αρνητική προϋπόθεση της έλλειψης των ενδιαμέσων λειτουργικών σωμάτων που έχει προδιαγράψει η δική του πολιτική φιλοσοφία. Η διαπίστωση αυτή, μια από τις τελευταίες πολιτικές διαπιστώσεις του Χέγκελ, έχει εκφραστεί ρητά σε σχέση με τη Γαλλία: «Μη όντας ικανοποιημένος με το ότι ισχύουν τα έλλογα δικαιώματα του προσώπου και της ιδιοκτησίας, με το ότι υπάρχει μια οργάνωση του κράτους και εντός της κύκλοι του αστικού βίου οι οποίοι έχουν οι ίδιοι να διεκπεραιώσουν υποθέσεις, με το ότι οι νοήμονες ασκούν επιρροή στον λαό, ενώ κυρίαρχη εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό τους, ο φιλελευθερισμός αντιπαραθέτει σε όλα αυτά την αρχή των ατόμων, των μεμονωμένων βουλήσεων: πρέπει τα πάντα να γίνουν σύμφωνα με τη ρητή δύναμή τους και τη ρητή έγκρισή τους. Με αυτό το τυπικό στοιχείο της ελευθερίας, με αυτή την αφαίρεση, δεν αφήνουν να αναπτυχθεί τίποτε σταθερό αναφορικά με την οργάνωση. Στις ιδιαίτερες διαταγές της κυβέρνησης αντιπαρατίθεται αμέσως η ελευθερία, διότι διέπονται από ιδιαίτερη βούληση, δηλαδή από αυθαιρεσία. Η βούληση των πολλών ρίχνει την κυβέρνηση, και η μέχρι τότε αντιπολίτευση λαμβάνει πλέον τη θέση της· αλλά και αυτή, εφόσον είναι τώρα κυβέρνηση, έχει και πάλι τους Πολλούς εναντίον της. Έτσι συνεχίζεται η κίνηση και η ανησυχία. Σε αυτή τη σύγκρουση, σε αυτό τον κόμπο, σε αυτό το πρόβλημα στέκει η ιστορία και πρέπει να το λύσει για τις μελλοντικές περιόδους» (Hegel, *Vorlesungen* 534-535, η έμφαση στο πρωτότυπο). Οι περίοδοι του μέλλοντος έλυσαν όντως αυτό το πρόβλημα, αλλά θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε εάν η λύση θα ικανοποιούσε τον Χέγκελ. Το πρόβλημα της στάσης των πλειοψηφιών, της αντιμετώπισης, της συγκρότησης και διαχείρισης ενός κοινοβουλευτικού σώματος το οποίο θα πήγαζε, έστω τυπικά, από την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος (κάτι το οποίο δεν επρόκειτο να αποκτήσει σαφή όρια μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα), αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά στοιχεία της πολιτικής επιστήμης που επρόκειτο να αναπτυχθεί μετά το θάνατο του Χέγκελ, είτε με τη διαπίστωση του Τοκβίλ για την ισοπεδωτική τυραννία της πλειοψηφίας στη σύγχρονη δημοκρατία, είτε με το παραμελημένο σχέδιο του Βίτσελ για την αναστοχαστική ανασυγκρότηση του σύγχρονου κοινοβουλίου γύρω από τη διαδικασία της ταξικής αλληλοαναγνώρισης που συγκροτεί η διαμόρφωση του δημόσιου προϋπολογισμού και των φορολογικών ροών που αυτός προϋποθέτει, είτε με την «αγωνιστική» διαπίστωση του Μαξ Βέμπερ για την οργάνωση των μαζών από εκγροαφειοκρατισμένα κόμματα, η οποία θα είχε την πιθανότητα να οδηγήσει στην ανάδειξη ικανών ηγετών μέσα από τις κοινοβουλευτικές αντιπαραθέ-

σεις. Αυτό που με σχετική σαφήνεια προκύπτει μέσα από τις παραθέσεις του Χέγκελ είναι ότι η απλή εκλογική πλειοψηφία δεν εξαντλεί τις απαιτήσεις ενός περιεχομενικά ορθολογικού πολιτεύματος.

Πέρα από αυτή την «οριακή» διαπίστωση του Χέγκελ, τη λύση της οποίας μέλλει να προσφέρει η ιστορία, επίσης χαρακτηριστική είναι και η επανειλημμένη διαπίστωση του ίδιου αναφορικά με τη θέση της μοναρχικής εξουσίας στο αναδυόμενο πολιτικό σύστημα. Η επισήμανση αυτή, σύμφωνα με την οποία η εξουσία του Στέμματος στην Αγγλία έχει άκρως περιορισμένο χαρακτήρα (εδώ φαίνεται και η διαφοροποίηση της εγγελιανής εκτίμησης από την καντιανή, λαμβάνοντας υπόψη και τη διαφορετική ιστορική περίοδο), βασίζεται στη διαπίστωση, η οποία χρησιμεύει ως θεμελιώδες κριτήριο για την εκτίμηση της κυβερνητικής λειτουργίας, ότι ο φορέας που διαχειρίζεται τον κρατικό προϋπολογισμό έχει και την πραγματική εξουσία. Το δεδομένο αυτό, το οποίο για την περίοδο του Χέγκελ απεικονίζει με σαφήνεια την ταξική αντιπαράθεση μεταξύ αριστοκρατικών και αστικών δυνάμεων εντός του κράτους, επρόκειτο να αποτελέσει πέτρα σκανδάλης για τη γερμανική ιστορία το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, καθώς οι φορείς των φιλελεύθερων απόψεων εντός του κοινοβουλίου θα έρχονταν επανειλημμένα σε αντιπαράθεση με τον Μπίσμαρκ ακριβώς με αφορμή το ερώτημα για τον καθορισμό του κρατικού προϋπολογισμού, ιδιαίτερα αναφορικά με τις στρατιωτικές δαπάνες. Για την Αγγλία της εποχής, με δεδομένη την ανάληψη του ελέγχου του προϋπολογισμού από το κοινοβούλιο, «συνεπάγεται», σύμφωνα με τον Χέγκελ, «ότι το τμήμα του μονάρχη στην κυβερνητική εξουσία είναι περισσότερο απατηλό παρά πραγματικό, και η υπόσταση της κυβερνητικής εξουσίας βρίσκεται στο κοινοβούλιο. (...) Στην Αγγλία αυτή την εξουσία [= την κυβερνητική] τη βρίσκουμε στο κοινοβούλιο· όταν στα πολυσχιδή μοναρχικά συντάγματα, τη δημιουργία των οποίων έχουμε ζήσει, διατυπώνεται ο τυπικός διαχωρισμός της κυβερνητικής εξουσίας ως εκτελεστικής από μια απλώς νομοθετική και δικαστική εξουσία, και μάλιστα αυτή η δεύτερη αναδεικνύεται με πομπές και διακρίσεις, εντούτοις το κέντρο της διαμαρτυρίας και του αγώνα είναι πάντα η στελέχωση της κυβέρνησης –παρά το άνευ όρων δικαίωμα για τη στελέχωση αυτή που αποδίδεται στο στέμμα– και η λεγόμενη απλώς νομοθετική εξουσία έχει δρέψει τη νίκη» (*Reformbill* 118). Αυτό που, εν είδει αριστοτελικής κληρονομιάς, είχε χαρακτηριστεί «επίκεντρο» (*Mittelpunkt*), αναφορικά με τη μοναρχική θέση στο *Σύνταγμα της Γερμανίας*, ή η «κορυφή» του κράτους, στη *Φιλοσοφία του δικαίου* φαίνεται εδώ να εκλείπει, αφήνοντας το χώρο ανοικτό για την έντονη αντιπαράθεση των κοινωνικών συμφερόντων και δυνάμεων σε αυτό που ρητά πλέον μπορεί να χαρακτηριστεί πολιτικό σύστημα. Φθάνοντας τον Αριστοτέλη στα (νεωτερικά) όριά του, μπορεί να υποστηριχτεί ότι το καλυμμένο επίκεντρο της εξουσίας είναι (κατά Χέγκελ: ως μη όφειλε) ο ταξικός αγώνας.

Το πλαίσιο ανάλυσης του αγγλικού πολιτικού συστήματος που αναδεικνύεται

μέσα από την πραγμάτευση του Χέγκελ πραγματοποιείται μεν με τα εννοιολογικά εργαλεία που έχουν αναπτυχθεί στη *Φιλοσοφία του δικαίου*, αλλά δεν ταυτίζεται με το περιεχόμενο της θεωρίας του κράτους που παρατίθεται εκεί. Οι διαπιστώσεις του Χέγκελ σε αυτό το δημοσιογραφικό εγχείρημα λαμβάνουν τη θέση οριακών διαπιστώσεων, δηλαδή της εμπράγματης στοιχειοθέτησης ορίων εντός ενός δυναμικού πολιτικού συστήματος, με τρόπο ο οποίος δείχνει μεν την ετοιμότητα του Χέγκελ να επεξεργαστεί τα εκάστοτε νέα δεδομένα που προσφέρει ο ιστορικός ορίζοντας, αλλά και τον μετέωρο χαρακτήρα της ίδιας της πρόσληψης αυτών των δεδομένων. Για τον σύγχρονο αναγνώστη, η εγγεληνή ανάλυση συμπεριλαμβάνει τόσο τα δυναμικά όρια που διαγράφουν τις πρακτικές εκφάνσεις στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος και στην αντιπροσώπευση των κοινωνικών συμφερόντων όσο και τις λανθάνουσες απορίες που προκύπτουν από αυτή τη δυναμική και συνοψίζονται στο ερώτημα «μεταρρύθμιση ή επανάσταση». Εκτός από τη βασική αναφορά στον αλληλοσυσχετισμό των κοινωνικών συμφερόντων, στη διαχείριση και κριτική των φορολογικών μορφών και στη σχέση των συνταγματικά προδιαγεγραμμένων εξουσιών –όλα τους στοιχεία που θα υποστούν ριζικές ανακατατάξεις στις επόμενες δεκαετίες, αλλά θα συνεχίσουν να αποτελούν τα θεμέλια της πολιτικής ανάλυσης– ενδεικτικό της εγγεληνής προσέγγισης είναι αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί χαρακτηρισολογία της πολιτικής, καθώς με την ανάδυση του αστικού πολιτικού συστήματος και τον αφανισμό της νομιμοταξικής εκπροσώπησης και συμπεριφοράς, οι υποκειμενικές εκφάνσεις των πολιτικών σκοπιμοτήτων αποκτούν μια διάσταση η οποία αναφέρεται, και αυτή, στον επιμερισμό των κοινωνικών συμφερόντων και ταυτόχρονα στην απαίτηση η συγκεκριμένη συμπεριφορά είτε να μπορεί να αποδειχτεί συμβατή «ιδίω δικαίω» με τις πολιτικές αξίες, είτε να αποτελεί η ίδια έκφραση μιας πολιτικής γενικότητας. Η δε ανάδειξη αυτή της πολυσχιδούς υποκειμενικότητας λαμβάνει στο κείμενο του Χέγκελ διαστάσεις αντίστροφες από εκείνη που διαφυλάσσει στην πολιτική υποκειμενικότητα η *Φιλοσοφία του δικαίου* (με τη μορφή του ηγεμόνα). Στο κείμενο του Χέγκελ παρελαύνουν όχι μόνο κοινωνικές φιγούρες μεγαλύτερης ή μικρότερης γελοιότητας, όπως ο ιερέας Φρανκ με τις έκλυτες πόρνες του και οι «αλεποκνηγοί» αριστοκράτες, αλλά και ρητά πολιτικοί χαρακτήρες, όπως οι φλύαροι ρήτορες του κοινοβουλίου, οι αδαείς πολιτικοί, οι οποίοι έχουν αποκτήσει την κοινοβουλευτική έδρα τους λόγω οικογενειακών γνωριμιών, το προεδρικό «γουρούνι» στην κορυφή του κράτους, σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Ναπολέοντα, «ένα ρόλο τον οποίο δεν θα ήθελε να αναλάβει κανένας άνδρας με λίγο ταλέντο και με κάποια αίσθηση τιμής» (*Reformbill* 117-118), αλλά και ένα είδος πολιτικού υποκειμένου το οποίο έχει μπροστά του λαμπρή σταδιοδρομία: η αναφορά στους *novi homines*, η οποία εντείνεται και επεξηγείται με το δίδυμο των *hommes d'état* και των *hommes à principes*, φέρνει –όχι για πρώτη φορά– την παράθεση του Χέγκελ στα πρόθυρα μιας κοινω-

νιολογικής ανάλυσης, καθώς εδώ γίνεται πλέον σαφές ότι συστατικό στοιχείο του πολιτικού συστήματος αποτελεί και η δυνατότητα «απόστασης» μεταξύ της χαρακτηρισολογικής μάσκας και της πραγματικής σκοπιμότητας. Δεν πρόκειται πλέον για μια τραγωδία στο ηθικό στοιχείο, αλλά για μια ανάλυση του πολιτικού συστήματος στην οποία ήδη κυκλοφορούν κωμικοί και παράταιροι χαρακτήρες. Το συμπέρασμα αυτό είναι άκρως χαρακτηριστικό για ένα στοχαστή ο οποίος ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, κατά την ανάγνωση του ιστορικού έργου του Χιουμ, θα συμπεράνει αναφορικά με τα εμπλεκόμενα πρόσωπα: «Η αυτογενής και ενεργός δύναμή τους [ihre Kraft und Macht] είναι βέβαια με αόρατο τρόπο αυτή η ιδέα [της ολότητας], αλλά αυτό που έρχεται στη συνείδηση είναι καταρχήν η εξωτερική τους σχέση προς τους συμπράττοντες ως *διατάσσοντες* ή ως *υπακούοντες* εντός διαφορετικών *διαβαθμίσεων* και *ειδών* της υπόθεσης. [...] και έτσι δεν είναι ο [άνθρωπος] *χαρακτήρας*, αυτό που βλέπουμε άμεσα στο πράττειν, αλλά οι *θεωρήσεις* σύμφωνα με τις οποίες πράττει. [...] Επειδή το όλο μίας πράξης, από την οποία ανήκει μόνο ένα απόσπασμα σε κάθε πράττοντα, είναι κομματιασμένο σε τόσα πολλά κομμάτια, το όλο έργο είναι ένα αποτέλεσμα πολλών μεμονωμένων πράξεων. [...] Η συνείδηση της δράσης ως ένα όλο δεν βρίσκεται σε κανέναν από τους πράττοντες» (Hegel, *Fragments* 446, οι εμφάσεις στο πρωτότυπο). Η διαπίστωση της υπαρχής των δύο διαφορετικών «τύπων» πολιτικού υποκειμένου, η οποία στον Χέγκελ έχει ρητά τα ίχνη της γαλλικής καταγωγής της, μπορεί, ακόμη, να ενσωματωθεί στη συνολική εγελιανή αντίληψη περί της πολιτικής, καθώς οι συγκεκριμένοι χαρακτήρες, ήδη από την περίοδο της *Φαινομενολογίας του πνεύματος*, αποτελούν ακραίες εκφάνσεις μιας διαδικασίας αναγνώρισης και αγώνα, οι μεν «άνθρωποι του κράτους» αντιπροσωπεύοντας τη «ρεαλιστική», έως και «ιστορική», αντιμετώπιση των πολιτικών υποθέσεων, ενώ οι «άνθρωποι των πολιτικών αρχών» αποτελούν ενσαρκώσεις των γαλλικών αφαιρέσεων οι οποίες έχουν επιβληθεί στην πολιτική διαδικασία (κάτι τέτοιο φοβόταν ο Μακώλεϊ για τους Radicals). Η θέση του Χέγκελ απέναντι σε αυτό το διχαστικό δίδυμο είναι σαφής, όπως προκύπτει τόσο από τις διάσπαρτες παρατηρήσεις του στο κείμενο για την εκλογική μεταρρύθμιση όσο και από τη συνολική παράθεση της *Φιλοσοφίας του δικαίου*, σύμφωνα με την οποία η ουσιαστική γνώση την οποία καλλιεργούν οι κανονιστικές φιγούρες της εκτελεστικής εξουσίας δεν είναι η απλή ιστορική γνώση (τύπου Χιούγκο και Σαβινύ) αλλά η αναστοχαστική γνώση που έχει προωθηθεί από την κριτική παράδοση, δηλαδή κυρίως από τον Χέγκελ. Ως προς αυτό ο Χέγκελ ήταν ρητός στις παραδόσεις της φιλοσοφίας της ιστορίας, όταν έφτασε να σχολιάσει την κατάσταση των τριών μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών μετά την Επανάσταση: «Η Γερμανία κυριεύτηκε από τα νικηφόρα γαλλικά στρατεύματα, αλλά η γερμανική εθνότητα αποτίναξε αυτό το ζυγό. Μια κύρια στιγμή στη Γερμανία είναι οι νόμοι του δικαίου, οι οποίοι βεβαίως προκλήθηκαν από τη γαλ-

λική καταπίεση, καθώς αναδείχθηκαν ιδιαίτερα οι ελλείψεις των παλαιότερων θεσμικών πλαισίων. Το ψεύδος μιας αυτοκρατορίας έχει εξαφανιστεί εντελώς. [Η γερμανική αυτοκρατορία] έχει διαλυθεί σε κυρίαρχα κράτη. Οι τιμαριωτικές δεσμεύσεις έχουν αρθεί, οι αρχές της ελευθερίας της ιδιοκτησίας και του προσώπου έχουν καταστεί βασικές αρχές. Κάθε πολίτης έχει πρόσβαση στα κρατικά αξιώματα, αλλά η δεξιότητα και η χρησιμότητα [σε αυτά] είναι αναγκαίος όρος. Η κυβέρνηση βασίζεται στον κόσμο των υπαλλήλων, και η προσωπική απόφαση του μονάρχη βρίσκεται στην κορυφή, διότι, όπως σημειώθηκε νωρίτερα, μια ύστατη απόφαση είναι πολύ απλά αναγκαία. Αλλά με σταθερούς νόμους και με συγκεκριμένη οργάνωση του κράτους αυτό που έχει εναποτεθεί στην αποκλειστική απόφαση του μονάρχη θα πρέπει να θεωρείται ελάχιστο αναφορικά με το ουσιώδες. Βεβαίως, πρέπει να θεωρείται μεγάλη τύχη όταν ένας λαός έχει αποκτήσει έναν ευγενή μονάρχη' αλλά και αυτό λίγη σημασία έχει σε ένα μεγάλο κράτος, διότι το κράτος αυτό έχει την ισχύ του στο Λόγο του. [...] Όπως ειπώθηκε, στην κυβέρνηση μπορεί να συμμετέχει καθένας ο οποίος έχει τη γνώση, την άσκηση και την ηθική βούληση γι' αυτό. Πρέπει να κυβερνούν οι γνώστες, οι άριστοι³⁰, όχι η άγνοια και η ματαιοδοξία της δοκησιοφίας. [...]» (Hegel, *Vorlesungen* 538-539, η έμφαση στο πρωτότυπο). Είναι χαρακτηριστικό για την προοδευτική αστική διάνοηση της περιόδου ότι τόσο στον Μιλ όσο και στον Χέγκελ η αριστοκρατία της γνώσης αποτελεί ένα αξιακά προσημειωμένο καταφύγιο εντός του πολιτικού συστήματος απέναντι στην παλίνρροια των κοινωνικών αιτημάτων η οποία διογκώνεται σταδιακά απέναντί του, και στην οποία το ιδιαίτερα προβληματικό στοιχείο είναι ο ρόλος των εργατικών στρωμάτων. Εν προκειμένω, οι «άριστοι», κατέχοντας τη βαθύτατη αρετολογική γνώση της πολιτικής διαδικασίας θα λειτουργούσαν εν ονόματι και προς όφελος του κοινωνικού συνόλου' πρόκειται για μια από τις τελευταίες εκλάμψεις της αρχαίας αρετολογικής αντίληψης, η οποία ήδη στον Χέγκελ έχει αναδιατυπωθεί και διαμεσολαβηθεί από τη θεωρία της αστικής κοινωνίας (ενώ θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι ο Καντ την εξοβελίζει ουσιαστικά από την πολιτική συζήτηση με το άκρως νεωτερικό αίτημα του λαϊκού Διαφωτισμού και της αστικής δημοσιότητας). Ο προβληματικός χαρακτήρας αυτής της αντίληψης πηγάζει από το ότι η ίδια προσπαθεί, με τρόπο ενδεικτικό για την ειλικρίνειά της (τουλάχιστον όσον αφορά τον Χέγκελ), να συνδυάσει την επισήμανση κοινωνικών αντιπαράθεσεων και παραγνωρίσεων με τη λυσιτελή πραγματοποίηση της ιδέας της ελευθερίας, η οποία και αποτελεί την τελική ολιστική αξία. Με τον τρόπο αυτόν αναδεικνύονται και τα όρια του φιλελεύθερου αιτήματος, καθώς η αξιακή εξατομίκευση και οι μακροδομές των συμφερόντων αναδεικνύουν μια ασυμβατότητα, έως και αντιφατικότητα, η οποία «όφειλε» να μην υπάρχει. Από την πλευρά της καλλιέργειας μιας φιλοσοφίας του πνεύματος η διαχείριση της γνώσης των διαμεσολαβημένων περιεχομένων αποκαθίσταται εδώ ως κεντρικός εγγυητής της

άρσης των κακών αφαιρέσεων και της ανάδειξης της αξίας: ερχόμενη αντιμέτωπη με την ανάπτυξη του σύγχρονου πολιτικού συστήματος μέσα από ιδιοτέλειες και στρεβλώσεις, η εγγεληνική πολιτική αντίληψη μένει μετέωρη μεταξύ πολιτικής φιλοσοφίας και πολιτικής επιστήμης, οροθετώντας *–υπό την επιτήρηση της βασιλικής λογοκρισίας–* τις δυνατότητες της αξιακής βελτίωσης του υπάρχοντος.

Η δυνατότητα εκτίμησης του εγγεληνού αναλυτικού επιχειρημάτων μπορεί άλλωστε να φωτιστεί και από αντίστοιχες προσεγγίσεις στον βρετανικό κοινωνικό σχηματισμό, οι οποίες διατυπώνονται την ίδια περίπου περίοδο αλλά με διαφορετική έμφαση. Το 1833, ενώ το Νομοσχέδιο της Εκλογικής Μεταρρύθμισης έχει ψηφιστεί και έχει αποκτήσει την ισχύ νόμου από το βρετανικό κοινοβούλιο, ο φιλελεύθερος νομικός Karl Salomo Zachariä (Καρλ Σάλομο Τσαχαρία) δημοσιεύει στο «κριτικό» νομικό περιοδικό που εκδίδει μαζί με τον Μίττερμπίερ, μια ανάλυση του περιεχομένου, των προϋποθέσεων και των συνεπειών του νόμου, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συνέχεια, και σε ορισμένα σημεία υπέρβαση, της αντίστοιχης εγγεληνικής. Αφού αναφέρει τις αλλαγές στις εκλογικές περιφέρειες και στο εκλογικό σύστημα τις οποίες έχει επιφέρει η εφαρμογή του νόμου, και αφού διαπιστώσει ότι από πολιτικής άποψης πρόκειται «επιτέλους» για νίκη των Ουίγων (Zachariä 1833: 301), ο Τσαχαρία θα στραφεί στην ανάλυση των αιτιών που συνέβαλλαν στην προώθηση του Νομοσχεδίου στη βρετανική κοινωνία. Η βασική διαπίστωσή του σε αυτό το θέμα, όχι μόνο επιτυγχάνει τη διεύρυνση των ορίων του εγγεληνού εγχειρήματος, αλλά ουσιαστικά αποκαθιστά μια νέα δυναμική εξήγησης των πολιτικών φαινομένων της περιόδου, καθώς ο Τσαχαρία δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι *«η βασική ή κύρια αιτία της [εκλογικής] μεταρρύθμισης πρέπει να αναζητηθεί στο βρετανικό δημόσιο χρέος»* (Zachariä 1833: 303, η έμφαση στο πρωτότυπο). Μέσα από το αναλυτικό πρίσμα που του προσφέρει αυτή η διαπίστωση, ο Τσαχαρία παραθέτει σειρά παραγόντων οι οποίοι συνέβαλαν στην ανάγκη της μεταρρύθμισης, χρησιμοποιώντας τα όποια στοιχειώδη εννοιολογικά εργαλεία διαθέτει η γερμανική διάνοηση της εποχής του: κάνει λόγο για «υπερπληθυσμό» (εννοώντας τον εργατικό εφεδρικό στρατό), για την απώλεια της μονοπωλιακής θέσης της Αγγλίας στη μεταναπολεόντεια εποχή, και κυρίως για την αντιπαράθεση που είχε προκαλέσει ο Νόμος για τα σιτηρά και «οι διακυμάνσεις στην αξία του χρήματος» (Zachariä 1833: 307). Εμβαθύνοντας στο τελευταίο αυτό φαινόμενο, ο Τσαχαρία δείχνει ότι η χρηματοδότηση των αντεπαναστατικών και ναπολεόντειων πολέμων από την Αγγλία συνοδεύτηκε από την πληθωριστική διαχείριση του χάρτινου χρήματος (στο επίκεντρο της πολιτικής του οποίου βρισκόταν η Τράπεζα της Αγγλίας), με αποτέλεσμα να μειωθούν πολλά (αστικά) εισοδήματα στη χώρα, πράγμα που είχε ως συνέπεια την απαίτηση για διεύρυνση της εκλογικής βάσης. Η εξήγηση αυτή του Τσαχαρία, η οποία συνδυάζει πολλαπλές αιτίες με την αντίληψη της ιεράρχησής τους αναφορικά με το προς εξήγηση φαινόμενο βασίζεται σε μια βα-

θύτερη άποψη για τη σχέση μεταξύ αστικής κοινωνίας και κράτους η οποία θα μπορούσε με σχετική άνεση να συνδιαλλαγεί με την εγγεληνή: «Κάθε κρατική συνταγματική οργάνωση πρέπει να είναι μια όσο το δυνατόν πιστή αποτύπωση [Nachbild] της εκάστοτε κατάστασης της αστικής κοινωνίας· όπως είναι σε εκείνη κατανεμημένη η δύναμη και η επιρροή έτσι πρέπει να είναι τοποθετημένες και στην πρώτη η δύναμη και η επιρροή· έτσι, όπως είναι το κρανίο για τον εγκέφαλο, και το περικάρπιο στο κουκούτσι» (Zachariä 1833: 317, η έμφαση στο πρωτότυπο). Για το λόγο αυτό η αντίληψη του Τσαχαζιάι για το χαρακτηρισμό του αγγλικού νομοθετήματος (παράλληλα μια απάντηση στην τελευταία φράση του εγγεληνού κειμένου) είναι ότι, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορικότητα του αγγλικού συντάγματος, αποτέλεσε μία «συνταγματική» επανάσταση για να αποφύγει ακριβώς μια βίαιη επανάσταση (γαλλικού τύπου). Η διαπίστωση αυτή όμως δεν αποτελεί ένα εφησυχασμένο (τρόπον τινά, «ιστοριστικό») συμπέρασμα, αλλά εντάσσεται στην τελική πεποίθηση του Τσαχαζιάι, με την οποία επίσης θα μπορούσε να εμπλακεί σε συζήτηση η εγγεληνή αντιμετώπιση της μετεπαναστατικής νεωτερικότητας, ότι πλέον «... η ευρωπαϊκή ανθρωπότητα έχει πέσει εν γένει σε μια τροχιά στην οποία δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου ησυχία ή στασιμότητα» (Zachariä 1833: 322). Η στοιχειοθέτηση και η εξήγηση της καινοφανούς ιστορικής δυναμικής θα αποτελούσαν όλο και περισσότερο την κύρια βάση ανάλυσης των αγγλικών και, προΐοντος του χρόνου, των ευρωπαϊκών δεδομένων, με τρόπο ο οποίος δεν μπορούσε να περιοριστεί επ' ουδενί στην απλή συνταγματική διαρρύθμιση. Αυτή η προσέγγιση ήταν κοινή στη φιλελεύθερη και στη μετριοπαθή-συντηρητική διανόηση της Γερμανίας. Το 1834, στον δεύτερο τόμο του βραχύβιου περιοδικού *Historisch-politische Zeitschrift* το οποίο εξέδιδε ο Λέοπολντ φον Ράνκε, δημοσιεύθηκε ένα κείμενο του γεωγράφου Georg Benjamin Mendelssohn (Γκέοργκ Μπένγιαμιν Μέντελσον) με τίτλο *Μια ματιά στην Μεγάλη Βρετανία* (πρβλ. Mendelssohn 1834). Το κείμενο αυτό, το οποίο ομολογουμένως δεν αποσκοπούσε να αναδείξει «τις ανώτερες σκοπιές» των κοινοβουλευτικών επιχειρημάτων, όπως στόχευε ο Χέγκελ με το δικό του κείμενο, αποτελούσε μια συνοπτική χαρτογράφηση της βρετανικής κοινωνίας με τρόπο ο οποίος δεν αναδείκνυε τις εσωτερικές ουσιαστικές σχέσεις του εν λόγω κοινωνικού σχηματισμού, δεν στρεφόταν δηλαδή, όπως ο Χέγκελ, «στα ευγενή εντόσθια, στις ζωτικές αρχές του συντάγματος», αλλά παρέθετε τους εμπράγματα όρους που στοιχειοθετούσαν τον ιδιάζοντα χαρακτήρα της βρετανικής κοινωνίας. Η προσέγγιση του γεωγράφου Μέντελσον στο περιοδικό του ιστορικού Ράνκε αποτελούσε ένα γνήσιο δείγμα ανάδειξης του συγκεκριμένου ιστορικού χαρακτήρα του αντικειμένου, με τρόπο ο οποίος αναδιατύπωνε θεμελιώδεις αντιλήψεις ιστοριογραφίας χερντεριανού τύπου. Στο πλαίσιο αυτό, διατηρώντας την κλασική αφετηρία της περιγραφής από τις γεωγραφικές-γεωλογικές προκειμένες, ο Μέντελσον αντλεί συμπεράσματα για την οικονομική και πολιτικοστρατιωτική υπεροχή της Μεγάλης

Βρετανίας πρωτίστως από την εδαφική και γεωγραφική ιδιομορφία της, ενώ χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος αντιμετώπισης του «βιομηχανικού μεγέθους», το οποίο στην Αγγλία έχει ήδη αποκτήσει δυσθεώρητες διαστάσεις: «Με την εργοστασιακή οργάνωση [Fabrikwesen] έγινε μετάβαση διά της φυσικής προόδου της εφεύρεσης από τη χειρωνακτική εργασία στη μηχανή, από τη χειροκίνητη μηχανή στη χρήση μιας κινητήριας δύναμης, η οποία θέτει ταυτόχρονα σε κίνηση ένα πλήθος μηχανών και αφήνει στον άνθρωπο μόνο την επιτήρηση» (Mendelssohn 1834: 321), ενώ σε μια υποσημείωση στο τέλος αυτής της πρότασης διαπιστώνει: «Η ίδια πρόοδος όπως εκείνη από τη στρατιωτική ακολουθία στο φεουδαλικό σύστημα – ο εργολάβος και ο εργοστασιάρχης για τον οποίο οι υφαντές και οι υπόλοιποι εργάζονται στο σπίτι τους, θα πρέπει να συγκριθεί με τον τιμαριούχο – και από αυτό το [φεουδαλικό] σύστημα στο μόνιμο στρατό – και εδώ και εκεί στρατώνες – Αυτή την πορεία των πραγμάτων μπορεί ίσως να την μεμφθεί κανείς σε ορισμένα σημεία, αλλά η ανάσχεσή της υπερβαίνει την ανθρώπινη δύναμη» (Mendelssohn 1834: 321). Ο Μέντελσον δεν έχει αυταπάτες για την επίδραση της βιομηχανικής ανάπτυξης στην αγγλική πολιτική υπεροχή, με τρόπο που «δεν θα μπορούσαν να ονειρευτούν προηγουμένως ούτε οι εξυπνότεροι άνθρωποι» (Mendelssohn 1834: 323), όπως και δεν παραλείπει, και αυτός, να επισημάνει το ανήκουστο για τα τότε δεδομένα μέγεθος του αγγλικού δημοσίου χρέους (Mendelssohn 1834: 324) ως κριτήριο και ως απόδειξη της κρατικής ανάπτυξης. Ακολουθώντας, στον «γεωγνωστικό» χάρτη (Mendelssohn 1834: 330) ο οποίος περιλαμβάνει τα κοιτάσματα λιθάνθρακα (της κινητήριας δύναμης της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας) και τα νέα βιομηχανικά κέντρα (σημειωτέον ότι το 1833 ψηφίζεται ο πρώτος Factory Act), ο Μέντελσον αντιπαράθετε έναν άλλο χάρτη, «το χάρτη των ακυρωμένων καστρότοπων, οι οποίοι προσφάτως έχασαν το εκλογικό δικαίωμα, και των πόλεων οι οποίες το απέκτησαν για πρώτη φορά» (Mendelssohn 1834: 330), και με βάση αυτό το χάρτη αναδεικνύεται η επικράτηση των βιομηχανικών και εμπορικών συμφερόντων, και η σαφής ανακήρυξη των αντίστοιχων φορέων, οι οποίοι βασίζονται στους προαναφερθέντες εμπράγματους όρους, στους καθοριστικούς φορείς της βρετανικής κοινωνικής μορφής. Με τρόπο χαρακτηριστικό για την προσέγγιση που εκπροσωπεί ο Μέντελσον και η οποία, ήδη μέσα από τους χειρισμούς του Ράνκε, του Άιχορν και του Σαβινύ, έχει προσφέρει το πλαίσιο ανάπτυξης του λεγόμενου ιστορισμού, το δυναμικό στοιχείο της ιστορίας έχει ενσωματωθεί στη διαπίστωση των αποτελεσμάτων, τα οποία καταγράφονται πρωτίστως ως ιδιόμορφες απολήξεις μοναδικών αιτιολογικών συνδυασμών. Η σχεδόν αγωνιώδης ερωματοθεσία του Χέγκελ, τόσο στις πανεπιστημιακές παραδόσεις του όσο και στο «δημοσιογραφικό» κείμενο για την αγγλική εκλογική μεταρρύθμιση αναφορικά με τη δυναμική του μέλλοντος, υποχωρεί εδώ απέναντι σε μια αποστασιοποιημένη παράθεση των συντακτικών (οιονεί αισθητικών) συστατικών του ιστορικού αντικειμένου· η δυναμική χάνει την

αιχμή της και οι παράγοντες της πρακτικής δυνατότητας εμπλέκονται με στοιχεία φυσικής ετεροπροσδιοριστίας.

Σαφώς, η εγγεληνική προσέγγιση στα κοινωνικά περιεχόμενα συμπεριλάμβανε αφενός προκείμενες τύπου Μέντελσον χωρίς εντούτοις να εξαντλείται σε αυτές, συνδιαλεγόταν δυναμικά με αναλύσεις τύπου Τσακαορίαι (ο Γκανς ήταν συνεργάτης στο περιοδικό του), ενώ το ζητούμενο παρέμενε η ανάδειξη της πραγματικότητας της ελευθερίας ενώπιον μιας δυναμικής κοινωνικής μορφής η οποία έμοιαζε να γεννά όλο και περισσότερα καινοφανή και δυσεπίλυτα προβλήματα. Για να επιτευχθεί όμως κάτι τέτοιο δεν έπρεπε απλώς να ωριμάσουν συγκεκριμένες καταστάσεις στη δομή των παραγωγικών δομών και συμφερόντων – κάτι που έγινε σε μεγάλη κλίμακα λίγες δεκαετίες μετά το θάνατο του Χέγκελ – αλλά η συνολική κατάσταση έπρεπε να συλληφθεί από μια επιγενόμενη κοινωνική θεωρία, η οποία όχι απλώς θα λάμβανε υπόψη την εμπράγματη συγκρότηση των συμφερόντων, αλλά θα την είχε ως αφετηρία για να εξηγήσει αυτό καθαυτό το περιεχόμενο των πολιτικών αξιών. Μια κοινωνική θεωρία, την οποία η εγγεληνική φιλοσοφία δεν είχε μεν αναπτύξει, αλλά είχε κάνει τα πάντα για την υποδεχτεί, ήδη από την περίοδο της Ιένας. Πέρα από την ίδια την ανάπτυξη του αντικειμένου και τα νέα στοιχεία που προέκυπταν από αυτήν, έπαιζε σε αυτό ρόλο και το ίδιο το ερευνητικό πρόγραμμα του Χέγκελ, το οποίο – ένα από τα τελευταία του 19ου αιώνα – είχε την πολυτέλεια να αντιμετωπίζει τα ιστορικά δρώμενα από υψηλή σκοπιά αφαίρεσης, από τη «γαλήνη του αναστοχασμού» (Hegel, *Reformbill* 104) η οποία ήταν ταυτόχρονα κανονιστική. Κλείνοντας στις 7 Νοεμβρίου 1831 τον «Πρόλογο» στη δεύτερη έκδοση της *Επιστήμης της λογικής*, ο Χέγκελ δεν θα παρέλειπε να επισημάνει την εργασία που έμενε ακόμη να γίνει στο πεδίο αυτό της αφηρημένης σκέψης, καθώς και τις οχλήσεις που γεννιούνταν από τα πρόσκαιρα συμβάντα εμποδίζοντας αυτή την ενασχόληση (συμπεριλάμβανε άραγε σε αυτά και την αγγλική εκλογική μεταρρύθμιση): «Αλλά ο συγγραφέας, έχοντας υπόψη του το μέγεθος του έργου, έπρεπε να αρκεστεί με αυτό στο οποίο κατάφερε να καταλήξει υπό τις συνθήκες μιας εξωτερικής αναγκαιότητας, μιας αναπόφευκτης διασποράς μέσα από το μέγεθος και την πολυπλευρικότητα των επίκαιρων συμφερόντων, μάλιστα υπό την αμφιβολία εάν η έντονη όχληση της ημέρας και η εκκωφαντική φλυαρία της φαντασίας, η οποία έχει τη ματαιοδοξία να περιορίζεται μόνο σε αυτά τα γεγονότα, αφήνει ακόμη χώρο για τη συμμετοχή στην απαθή γαλήνη της απλώς νοητικής γνώσης» (Hegel, *Logik* I, 33-34). Μία εβδομάδα αργότερα ο Χέγκελ ήταν νεκρός, ακόμη ένα θύμα της επιδημίας χολέρας που είχε ξεσπάσει στο Βερολίνο.

Εάν προσεγγιστεί από την επιφανειακή πλευρά του εγγεληνικού έργου, η ανάλυση της αγγλικής εκλογικής μεταρρύθμισης αποκτά τις διαστάσεις συγκεκριμένης πραγμάτευσης ενός θεσμικού πλαισίου το οποίο υπό μια προϋδασμένη προοπτική χρη-

σιμεύει στην εξύψωση της Πρωσίας. Εντούτοις, η προοπτική αυτή αλλάζει αν ληφθεί υπόψη η ευρύτερη αναστοχαστική στοχαστικότητα του νεωτερικού πολιτικού φαινομένου από την κλασική κριτική διανόηση, με τρόπο ο οποίος συμβάλλει στη συγκρότηση της κλασικής πολιτικής επιστήμης. Υπό αυτή την άποψη, αν στραφούμε στο παρελθόν, η εγγεληνή μελέτη αποτελεί ακόμη ένα δείγμα πολιτικής ανάλυσης όπως αυτό που μπορεί να εντοπιστεί στον Άνταμ Σμιθ, τουλάχιστον στο πέμπτο Βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* (οι διαλέξεις του Σμιθ για τη νομική επιστήμη δημοσιεύονται δεκαετίες μετά το θάνατο του Χέγκελ), όπου η νομιμοποίηση των πολιτικών αξιών διαμεσολαβείται από το κύκλωμα της κοινωνικής παραγωγής. Σχέση υπάρχει επίσης και με τις πολιτικές αναλύσεις του Καντ, έστω και αν η ρουσοϊκή κληρονομιά έχει απορροφηθεί στον Χέγκελ σε ένα πολύ πιο σύνθετο πολιτικό σύστημα. Εντούτοις, τα υποκείμενα είναι τα ίδια: οι πρακτικοί άνθρωποι (*Geschäftsleute, Geschäftsmänner* στον Τσακαρία [1833: 295] ονομάζονται πλέον επιτηδευματίες και κεφαλαιοκράτες, *Gewerbsleute und Kapitalisten*), τους οποίους έχει ανακαλύψει η καντιανή κοινωνική πρωτοθεωρία ως χαρακτηριστικά μέλη της ιδιοτελούς αστικής κοινωνίας, επανακάμπτουν στην εγγεληνή ανάλυση με τις απαιτήσεις των προνομιούχων ατόμων και των ρητόρων· η επαγγελματική συμπεριφορά εισέρχεται στην πολιτική. Εάν στραφούμε προς το μέλλον, η ανάλυση του Χέγκελ συνεχίστηκε με κριτική διάθεση από τον Καρλ Μαρξ ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1840, λαμβάνοντας ως κύρια και ουσιώδη αφετηρία αυτό που για τον Χέγκελ παραμένει μετέωρη διαπίστωση: η παραγωγή της ένδειας σε μια κοινωνία πλούτου αποτελεί το πρώτο ερώτημα που χρήζει απάντησης για τη συστηματική διατύπωση μιας κριτικής της πολιτικής οικονομίας (πρβλ. Lubasz 1976). Το 1844 ο Μαρξ θα διαπιστώσει: «Εφόσον η αγγλική αστική τάξη ομολογεί την ένδεια ως *υπαιτιότητα της πολιτικής*, θεωρεί ο Ουίγος τον Τόρη και ο Τόρης τον Ουίγο ως την αιτία της ένδειας. Σύμφωνα με τον Ουίγο, η κύρια πηγή της ένδειας είναι το μονοπώλιο της μεγάλης γαιοκτησίας και η απαγορευτική νομοθεσία ενάντια στην εισαγωγή των δημητριακών. Σύμφωνα με τον Τόρη, όλο το κακό συνίσταται στο φιλελευθερισμό, στον ανταγωνισμό, στο υπερβολικά εκτεταμένο εργοστασιακό σύστημα. Κανένα εκ των δύο κομμάτων δεν βρίσκει την αιτία στην πολιτική εν γένει, αλλά πολύ περισσότερο το καθένα τη βρίσκει στην πολιτική του αντίπαλου κόμματος· κανένα από τα δύο κόμματα δεν τολμά να ονειρευτεί μια μεταρρύθμιση της κοινωνίας» (Marx, *Randglossen* 395), ενώ ένα χρόνο πριν, εμπλεκόμενος σε μια κριτική αντιπαράθεση με την εγγεληνή φιλοσοφία του κράτους, θα επισημάνει ότι το ζήτημα της άμεσης ή έμμεσης (αντιπροσωπευτικής) συμμετοχής στη νομοθεσία είναι αυτό το ίδιο «ένα ζήτημα εντός της *αφαίρεσης του πολιτικού κράτους* ή εντός του *αφηρημένου πολιτικού κράτους*· είναι ένα *αφηρημένο πολιτικό ζήτημα*», ώστε «Η εκλογική μεταρρύθμιση (...) εντός του *αφηρημένου πολιτικού κράτους* είναι η απαίτηση της *διάλυσής του*, αλλά επίσης και της *διάλυσης της αστι-*

κής κοινωνίας» (Marx, *Kritik* 322, 327, η έμφαση στο πρωτότυπο). Η εγγεληνή πολιτική φιλοσοφία ανατρέπεται (και «πληροϋνται») μέσα από τα προβληματικά περιεχόμενα που η ίδια έχει διαπιστώσει, ενώ τις δεκαετίες που θα ακολουθήσουν ο Μαρξ θα συμβάλλει και αυτός στην κλασική παράδοση της πολιτικής ανάλυσης, διαπιστώνοντας μια δεκαπενταετία μετά το θάνατο του Χέγκελ την κατάρρευση των επαναστατικών αστικών ιδεωδών και την ανάδυση αυταρχικών ταξικών πολιτικών στον πυρήνα του σύγχρονου κράτους – κάτι που πλανιέται ως δυνητικότητα προς ανάσχεση στο κείμενο του Χέγκελ. Για όσους δεν ήθελαν να εμπλακούν σε αυτή τη ριζοσπαστική δυναμική αλλά επέμεναν στην ανάλυση του πολιτικού συστήματος, η λύση ήταν είτε μια νέα διεξοδική παράθεση των ηθικοχαρακτηρολογικών περιεχομένων που προκύπτουν από τη σύγχρονη δημοκρατία (Τοκβίλ), είτε μια νέα αναδιαμόρφωση του εκλογικού συστήματος με απόπειρα διασφάλισης μιας προνομιακής θέσης για τους φορείς της επιστημονικής γνώσης (Τζ. Στ. Μιλ). Η πολιτική εξέλιξη επρόκειτο να υπερβεί αυτές τις επιμέρους διαπιστώσεις, θέτοντας διαρκώς και εκ νέου στο προσκήνιο της πολιτικής ανάλυσης το ζήτημα της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της παραγωγής και των συμφερόντων, της διαμόρφωσης των πολιτικών κομμάτων και της μαχητικής αντιπαράθεσης πολιτικών ιδεολογιών: υποδειγματικοί καρποί αυτής της κατάστασης είναι τα κείμενα του Μαξ Βέμπερ για τη Ρωσία και τη Γερμανία των αρχών του 20ού αιώνα, στα οποία ενσωματώνονται τόσο ορισμένες μαρξιστικής υφής οροθετήσεις μεταξύ οικονομίας και πολιτικής όσο και πρωτόλειες και θεμελιώδεις έρευνες για τα πολιτικά κόμματα όπως εκείνη του Bryce και του Οστρογκόρσκι. Το πολιτικό δράμα στο οποίο αντιστοιχεί η ανάπτυξη της αστικής (ρητά πλέον ιμπεριαλιστικής) κοινωνίας συνέχισε να παίζεται τουλάχιστον μέχρι και την περίοδο του Βέμπερ με τους κλασικούς σχιζοφρενικούς χαρακτήρες που αναφέρονται στο εγγεληνό κείμενο: οι *hommes d'état* και οι *hommes à principes* επανακάμπτουν μέσα από τα εμπλουτισμένα ζεύγη των πολιτικών που ζουν από και για την πολιτική, όπως και από την αντιπαράθεση της πολιτικής της ευθύνης και του φρονήματος. Δεδομένου ότι ο 21ος αιώνας βιώνει μια ριζική αμφισβήτηση του πολιτικού αυτονόητου το οποίο είχε καθιερωθεί μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν είναι απλώς ευκαιρία αλλά απαραίτητη η αναβίωση αυτής της επιστημονικής παράδοσης, η οποία έχει την απαίτηση της κλιμακωτής-αναστοχαστικής ανασυγκρότησης του αντικειμένου: από τις παραγωγικές μακροδομές μέχρι τα βάθη της ανθρώπινης ψυχής.

Η αμφισημία του Χέγκελ δεν είναι συγκυριακή ή χαρακτηρισολογική, αλλά είναι έκφραση της ίδιας της αντιφατικής δυναμικής του φιλελευθερισμού εάν, υπό την αναπόφευκτη πίεση του παροντικού χρόνου, ληφθούν σε μία δομική συστοιχία η προεπαναστατική επωδός, ο επαναστατικός ενθουσιασμός και ο μετεπαναστατικός δισταγμός και η φοβία. Η αμφιλεγόμενη στάση απέναντι στη δυναμική του εκλογικού δικαϊώματος η οποία διακρίνει τον Χέγκελ απαντά επίσης στον Τζέιμς Μιλ

και στη δική του προσέγγιση στο θέμα. Το ζήτημα αυτό ενδεχομένως προκαλεί απορία στον αναγνώστη του 21ου αιώνα, ο οποίος έχει συνηθίσει να βλέπει την εκλογική διαδικασία ως το «κανονικό» πλαίσιο άσκησης της σύγχρονης πολιτικής (ξεχνώντας ίσως ότι η γενίκευσή της οριστικοποιείται μόλις τη δεκαετία του 1950, μεταξὺ άλλων και ως όπλο στον Ψυχρό Πόλεμο). Εντούτοις, η απορία του σύγχρονου αναγνώστη είναι λιγότερο εύλογη από τις ανησυχίες των προαναφερθέντων συγγραφέων αναφορικά με ένα φαινόμενο που ήταν τόσο νέο και με τόσο βάθος στις επιδράσεις και τις συνέπειές του. Οι αναγνώστες της ώριμης νεωτερικότητας ίσως γελάσουν αυθόρμητα βλέποντας τις φοβίες που συνόδευαν τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος· το ίδιο –ή και μεγαλύτερο– δικαίωμα στο γέλιο έχουν όμως και οι συγγραφείς του 19ου αιώνα αναφορικά με την κατοπινή ευαρέσκεια της «εδραιωμένης» δημοκρατίας, καθώς οι ουσιώδεις όροι που γεννούσαν τις δικές τους ανησυχίες δεν έχουν αρθεί στην πορεία εκδίπλωσης μιας προόδου που οφείλει να ελέγχεται σε κάθε βήμα της αλλά, επιβεβαιώνοντας τις υποψίες του Καντ, έχουν ανατοποθετηθεί σε ένα πλαίσιο απόκρυψης: ο μηχανισμός και οι χειρισμοί του δημόσιου χρέους έχουν εν πολλοίς υποχωρήσει από το κοινοβούλιο σε φορείς της εκτελεστικής εξουσίας και της διοίκησης της εκάστοτε Κεντρικής Τράπεζας· η συγκρότηση και διαχείριση του λεγόμενου εθνικού προϋπολογισμού στον 20ό αιώνα μεσολαβείται πρωτίστως από ανώτερους διοικητικούς κλάδους της εκτελεστικής εξουσίας, περιορίζοντας το κοινοβούλιο στο ρόλο μιας σημαντικής μεν αλλά τυπικής νομιμοποιητικής έγκρισης· η διαμεσολάβηση των κοινωνικών συμφερόντων, ιδιαίτερα δε εκείνων τα οποία, όπως το κεφάλαιο, χαρακτηρίζονται από μεγάλη ευελιξία και (επίσης διεθνή) κινητικότητα, δεν περιορίζεται διόλου στο κοινοβούλιο αλλά μπορεί να πραγματοποιείται μέσω συγκεκριμένων μηχανισμών, όπως οι φορείς μαζικής ενημέρωσης, στην αντιστοίχως συγκροτημένη δημοσιότητα καθώς και σε διεθνείς συνδιαλλαγές οι οποίες διαφεύγουν του πολιτικού ελέγχου· η παραγωγική βάση των σύγχρονων κοινωνιών έχει αναδείξει ένα τέτοιο επίπεδο παραγωγικών δυνάμεων το οποίο –εφόσον περιορίζεται κατ' αρχήν στη διαχείρισή του από ιδιωτικούς φορείς– μπορεί να πλαισιώσει σιωπηλά τη δημόσια κοινοβουλευτική διαδικασία με τέτοιο τρόπο ώστε αυτή να απειλείται με όχι απλώς πρόσκαιρη παρέκκλιση προς την ιδιωτική εργαλειοποίηση – οι «πίτες και τα κοψίδια» είναι σήμερα αναπτυγμένα σε επίπεδο διαρθρωμένου μηχανισμού. Τα στοιχεία αυτά αποτελούσαν κεντρικά και πρόδηλα προβλήματα της πολιτικής του 19ου αιώνα –πράγμα που αποτελεί την «ειλικρίνεια» της περιόδου, και εξηγεί την ανησυχία τόσο του Μιλ όσο και του Χέγκελ. Η πολύπλευρη σύγχρονη απόσταση μεταξὺ πολιτικής διαδικασίας και παραγωγικής βάσης –την οποία επιχειρούσε να θεραπεύσει με ένα ολιστικό θεσμικό πρόγραμμα η εγγεληνή φιλοσοφία– δεν έχει καταστήσει το πολιτικό σκηνικό «ορθότερο» αλλά πιο αδιαφανές, με ταυτόχρονο εμπλουτισμό των περιεχομένων του. Ακριβώς για την αντιμετώπιση αυτού του δε-

δομένου συγκροτείται μια γενιά μετά τον Χέγκελ η περιχομενική κοινωνική θεώρηση του Μαρξ, την οποία άλλωστε προετοιμάζουν τόσο ο Μιλ όσο και ο Χέγκελ. Για να κατανοήσει στην καμπή του 21ου αιώνα την αμφίρροπη στάση του Χέγκελ, ο αναγνώστης θα μπορούσε να αναρωτηθεί ποια στάση θα τηρούσε η σύγχρονη («επίσημη») διάνοξη απέναντι στο αίτημα όχι απλώς της γενίκευσης του εκλογικού δικαιώματος, πράγμα συντελεσμένο, αλλά της θέσπισης –*hinc et nunc*– μιας σοσιαλιστικής διαχείρισης των κοινών πόρων της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ποιος θα γελάσει στο μέλλον απέναντι σε αυτό το ερώτημα; Την απάντηση κρατά κρυμμένη ο ιστορικός ορίζοντας, τον οποίο ιχνηλατούμε με τα μοναδικά μέσα που διαθέτουμε: την κριτική γνώση και την πρακτική παρέμβαση.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδης, Μανόλης (1993), *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Αγγελίδης, Μανόλης/Γκιούρας, Θανάσης, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους. Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, (μετ.-επιμ. Μανόλης Αγγελίδης/Θανάσης Γκιούρας) Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2005.
- Γκιούρας, Θανάσης (2003), «Κυριαρχία και Fiscus. Η υλική θεμελίωση της πολιτικής εξουσίας στο κλασικό φυσικό δίκαιο» *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης* 2.
- Kant, Immanuel (2004), *Η διένεξη των σχολών*, (εισαγωγή-μετάφραση: Θ. Γκιούρας) *Σαββάλας*, Αθήνα.
- Νουτσόπουλος, Θωμάς (2005), *Διαλεκτική και αξίες. Προβλήματα ανάλυσης διαλεκτικών εννοιών στο έργο των Hegel και Marx*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.
- Τάκης, Ανδρέας (2005), «Αγγλικός Διαφωτισμός και κριτική της ιδεολογίας. Η κριτική του Jeremy Bentham στο Κοινοδίκαιο», *Υπόμνημα στη φιλοσοφία* 3.

Ξενόγλωσση

- Beer, Samuel (1957), «The representation of interests in British government: Historical background», *The American political science review*, τόμ. 51, τχ. 3.
- Bentham, Jeremy, «Plan of parliamentary reform in the form of a catechism, with reasons for each article: With an introduction showing the necessity of radical, and the inadequacy of moderate, reform». *Works*, τόμ. 3, Εδιμβούργο 1843.
- Briggs, Asa (1952), «The background of the parliamentary reform movement in three English cities (1830-2)», *Cambridge Historical Journal*, τόμ. 10, τχ. 3.
- Burke, Edmund, «Speech on the Reform of the representation of the commons in Parliament», *Select works of Edmund Burke. Miscellaneous writings*, (επιμ. F. Canavan) Ινδιανάπολη 1999.
- Collini, Stefan/Winch, Donald/Burrow, John, *That noble science of politics. A study in nineteenth-century intellectual history*, Cambridge University Press 1987.

- Dinwiddy, J. R. (1975), «Bentham's transition to political radicalism. 1809-10», *Journal of the history of ideas*, τόμ. 36, τχ. 4.
- Ellis, Harold (1979), «Aristocratic influence and electoral independence. The Whig model of parliamentary reform 1792-1832», *Journal of modern history*, τόμ. 51.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, «Fragmente historischer und politischer Studien aus der Berner und Frankfurter Zeit», *Werke*, τόμ. 1, (επιμ. Eva Moldenhauer/Karl Markus Michel) Φρανκφούρτη/Μάιν 1986.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Wissenschaft der Logik. Werke*, τόμ. 5, (επιμ. Eva Moldenhauer/Karl Markus Michel) Φρανκφούρτη/Μάιν 1986.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, «Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse», *Werke*, τόμ. 7, (επιμ. Eva Moldenhauer/Karl Markus Michel) Φρανκφούρτη/Μάιν 1986.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, «Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte», *Werke*, τόμ. 12, (επιμ. Eva Moldenhauer/Karl Markus Michel), Φρανκφούρτη/Μάιν 1986.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, «Über die englische Reformbill», *Werke*, τόμ. 11, (επιμ. Eva Moldenhauer/Karl Markus Michel) Φρανκφούρτη/Μάιν 1986.
- Hilton, Boyd (2006), *A mad, bad and dangerous people? England 1783-1846*, Οξφόρδη.
- Hobsbawm, Eric/Rudé, George (1969), *Captain Swing*, Λονδίνο.
- Höhne, Horst (1931), «Hegel und England», *Kant-Studien*, τόμ. 37.
- Hogemann, Friedrich (1999), «Zur Frage der Quellen von Hegels Reformbill-Aufsatz», *Hegel Studien*, τόμ. 34.
- Hume, David, *Essays. Moral, political, and literary*, (επιμέλεια, πρόλογος, σημειώσεις: Eugene F. Miller), *Liberty Classics*, Ινδιανάπολη 1987.
- Jaeschke, Walter (1981), «Hegel's last year in Berlin», *Bulletin of the Hegel Society of Great Britain*, τόμ. 4.
- Jamme, Christoph/Weisser-Lohmann, Elisabeth (επιμ.), *Politik und Geschichte. Zu den Intentionen von G.W.F. Hegels Reformbill-Schrift*, Hegel-Studien, Beiheft 35, Βόννη 1995.
- Kiss, Endre (1989), «Ein Versuch, Hegels letzte Arbeit zu verstehen», *Archiv für die Geschichte der Philosophie*, τόμ. 71/1.
- Löwith, Karl (1995), *Von Hegel zu Nietzsche. Der revolutionäre Bruch im Denken des neunzehnten Jahrhunderts* [1941], Αμβούργο.
- Lubasz, Heinz (1976), «Marx's initial problematic: The problem of poverty», *Political studies*, τόμ. 24, τχ. 1.
- Macaulay, Thomas Babington, *The miscellaneous writings*, Λονδίνο 1869.
- Macgregor, David (1992), «Hegel and the English Reform Bill: 'Prussian propaganda' or sociological analysis?», *History of European Ideas*, τόμ. 15, τχ. 1-3.
- Mann, Doug (1994), «The Absolute Spirit comes to Old Sarum: Hegel on the English Reform Bill», *Clio*, τόμ. 23, τχ. 3.
- Marcuse, Herbert (1999), *Reason and revolution. Hegel and the rise of social theory*. 100th anniversary edition [1941], Νέα Υόρκη.
- Marx, Karl, «Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie». *Werke*, τόμ. 1, Βερολίνο 1962.
- Marx, Karl, «Kritische Randglossen zu dem Artikel "Der König von Preußen und die Sozialreform. Von einem Preußen"». *Werke*, τόμ. 1, Βερολίνο 1962.
- Marx, Karl, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*, τόμ. 1, *Werke*, τόμ. 23, Βερολίνο 1962.
- Mendelssohn, Georg Benjamin (1834), «Ein Blick auf Großbritannien», *Historisch-politische Zeitschrift*, τόμ. 2, τχ. 2.
- Mill, James, *Government. Reprinted from the Supplement to the Encyclopaedia Britannica*, Λονδίνο 1828.

- Mill, James, *Education. Reprinted from the Supplement to the Encyclopaedia Britannica*, Λονδίνο 1828.
- Mitchell, L. G. (1993), «Foxite politics and the Great Reform Bill», *English Historical Review*, τόμ. 108, τχ. 427.
- Petry, M. J. (1976), «Hegel and the ‘Morning Chronicle’», *Hegel-Studien*, τόμ. 11.
- Phillips, John/Wetherell, Charles (1991), «The Great Reform Bill of 1832 and the rise of partisanship», *Journal of modern history*, τόμ. 63.
- Reitan, E. A. (1966), «The Civil List in eighteenth-century British politics: Parliamentary supremacy versus the independence of the Crown», *The Historical Journal*, τόμ. 9, τχ. 3.
- Rowe, D. J. (1970), «Class and political radicalism in London, 1831-2», *The Historical Journal*, τόμ. 13, τχ. 1.
- Rudé, George (1967), «English rural and urban disturbances on the eve of the First Reform Bill, 1830-1831», *Past & Present* 37.
- Sack, James (1980), «The House of Lords and parliamentary patronage in Great Britain, 1802-1832», *The Historical Journal*, τόμ. 23, τχ. 4.
- Teichgraeber, Richard (1977), «Hegel on property and poverty», *Journal of the history of ideas*, τόμ. 38, τχ. 1.
- Thomas, William (1969), «James Mill’s politics: The ‘Essay on Government’ and the movement for Reform», *The Historical Journal*, τόμ. 12, τχ. 2.
- Viner, Jacob (1949), «Bentham and J. S. Mill: The utilitarian background», *The American economic review*, τόμ. 39, τχ. 2.
- Waszek, Norbert (1985), «Hegels Exzerpte aus der “Edinburgh Review” 1817-1819», *Hegel-Studien*, τόμ. 20.
- Waszek, Norbert (1986), «Hegels Exzerpte aus der “Quarterly Review” 1817-1818», *Hegel-Studien*, τόμ. 21.
- Wirsching, Andreas (1990), «Bürgertugend und Gemeininteresse. Zum Topos der “Mittelklasse” in England im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert», *Archiv für Kulturgeschichte*, τόμ. 72, τχ. 1.
- Zachariä, Karl Salomo von Lingenthal (1833), «Gesetze des Britischen Parlaments v. J. 1832 für die Verbesserung der Volksvertretung in England und Wales, in Schottland und in Ireland», *Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes*, τόμ. 5, τχ. 2.

Σημειώσεις

1. Ως προς αυτό, κλασικές παραμένουν, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, οι παραθέσεις του Löwith (1995) και του Marcuse (1999), η πρώτη δημοσίευση των οποίων γίνεται το 1941.

2. Η προοπτική ανάγνωσης και ερμηνείας του εν λόγω έργου του Χέγκελ διευρύνθηκε σημαντικά τον 20ό αιώνα, με την ανακάλυψη των φοιτητικών σημειώσεων από τις αντίστοιχες πανεπιστημιακές παραδόσεις για τη φιλοσοφία του δικαίου τη δεκαετία του 1810 στο Βερολίνο, κατά τη διάρκεια των οποίων ο Χέγκελ δεν παρέλειπε να διατυπώνει πολιτικά σχόλια που –για ευνόητους λόγους– δεν συμπεριέλαβε στο «επίσημο» εγχειρίδιό του.

3. Η λέξη *borough* προέρχεται από την αρχαία λέξη *burh* που σημαίνει το κάστρο. Έτσι ονομάζονταν οι τοποθεσίες που διέθεταν μια οχυρωμένη εγκατάσταση παρέχοντας ως εκ τούτου την εγγύηση μιας ανεξάρτητης ύπαρξης, από την περίοδο των πολέμων των Αγγλοσαξόνων με τους

Δανούς. Αυτή η εγγύηση ελευθερίας ενισχύθηκε στη διάρκεια των αιώνων από βασιλικά διατάγματα και ρυθμίσεις, οι οποίες βρήκαν την έκφρασή τους στο αντίστοιχο δικαίωμα εκλογής μελών για τη Βουλή των Κοινοτήτων. Η ελληνική απόδοση «καστρότοπος» αντιστοιχεί τόσο στην αγγλική λέξη όσο και στην γερμανική απόδοσή της από τον Χέγκελ ως *Burgfleck*.

4. Για τις ιστορικές πληροφορίες πρβλ. τις συνοπτικές παραθέσεις του P. Wende στη συλλογή κειμένων με επιμέλεια των Jamme/Weisser-Lohmann (βλ. βιβλιογραφία), σ. 17 κ.ε. καθώς και την εκεί αναφερόμενη πλούσια βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης Mitchell (1993) για το ιστορικό πλαίσιο της πολιτικής αντιπαλότητας μεταξύ Τόρηδων και Ουίγων αναφορικά με τον έλεγχο του πολιτικού συστήματος.

5. Για την πατρωνία των κοινοβουλευτικών εδρών από μέλη της Βουλής των Λόρδων πρβλ. τις γλαφυρές παραθέσεις του Sack (1980).

6. Αυτός είναι ο τίτλος του αντίστοιχου δοκιμίου (*Whether the British government inclines more to absolute monarchy, or to a republic*)· οι παραπομπές γίνονται από την έκδοση των *Essays* που αναφέρεται στη βιβλιογραφία, εν προκειμένω σ. 47 κ.ε.

7. *Of the independency of parliament* (1742). Στο ίδιο δοκίμιο η επιρροή του Στέμματος εγκρίνεται ως αντίβαρο στην αναφερόμενη δύναμη της Βουλής των Κοινοτήτων.

8. *Of the coalition of parties*.

9. Για την ευρύτερη θεωρητική συζήτηση της περιόδου, πρβλ. Thomas (1969), Collini et al. (1987), κυρίως σ. 91 κ.ε., και Αγγελίδης (1993: 39 κ.ε.).

10. Πρβλ. το κείμενο που αναφέρεται στη βιβλιογραφία και δημοσιεύθηκε αρχικά το 1817, όπως και τα υπόλοιπα κείμενα σχετικά με μια συνταγματική μεταρρύθμιση στον τρίτο τόμο των *Έργων*. Για την πορεία του Μπένθαμ προς τη ριζοσπαστική αντίληψη της κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης και της επέκτασης του εκλογικού δικαιώματος, πρβλ. Dinwiddy (1975). Για μια συνοπτική και περιεκτική παράθεση της κριτικής σκοπιάς του Μπένθαμ απέναντι στο κοινοδικαίο, από την οποία αναπτύσσεται και η συνηγορία του για μια εκλογική μεταρρύθμιση, πρβλ. Τάκης (2005).

11. Για την παραπομπή χρησιμοποιώ το ανάτυπο του λήμματος *Κυβέρνηση*, που δημοσιεύθηκε το 1828.

12. Η ανακατασκευή αυτή πρέπει αναγκαστικά να παραμείνει σε περιορισμένο πλαίσιο. Για τη σχέση του επιχειρήματος του Μιλ με τις βασικές παραδοχές του Χιουμ, πρβλ. Αγγελίδης (1993: 50-51).

13. Ο Μιλ παραμένει αντιφατικός αναφορικά με τον σαφή προσδιορισμό της ιδιοκτησιακής βάσης του εκλογικού δικαιώματος, πράγμα που έδωσε βάση σε αντικρουόμενες ερμηνείες του επιχειρήματός του. Ο Thomas (1969: 254) υποστηρίζει μέσα από διεξοδική ανακατασκευή ότι ο Μιλ περικλείει στο επιχειρήμα του τόσο το αίτημα μιας διεύρυνσης όσο και ενός περιορισμού του εκλογικού δικαιώματος εντοπίζοντας την πηγή των αντιφατικών ερμηνειών στην ίδια την πρόθεση του συγγραφέα.

14. Αυτές οι παραθέσεις του Μιλ αποτελούν για την περίοδο της δημοσίευσής τους οτιδήποτε άλλο από τους αφηρημένους στοχασμούς ενός θεωρητικού διανοητή. Η συζήτηση για την ανάγκη, το σκοπό, τη μορφή και τις συνέπειες της εκλογικής μεταρρύθμισης τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα στην Αγγλία έχει θέσει στο προσκήνιο το συσχετισμό των ταξικών παραγόντων αναφορικά με την αντιπροσώπευσή τους στο μεταρρυθμισμένο κοινοβούλιο. Στο πλαίσιο αυτό η εφημερίδα *Manchester Guardian* θα επισημάνει στις 27 Απριλίου 1827: «Θα θέλαμε να έχουμε το εκλογικό δικαίωμα σε μια βάση τόσο ευρεία ώστε να είναι δημοφιλής, αλλά ταυτόχρονα θα θέλαμε να το υποβάλουμε σε τέτοιους περιορισμούς οι οποίοι θα έτειναν να προκαταλάβουν την άσκηση καθοριστικής επιρροής στο αποτέλεσμα των εκλογών από εκείνη την τάξη η οποία, λόγω έλλειψης παιδείας και λόγω πενίας, έχει τις λιγότερες πιθανότητες να το χρησιμοποιήσει με ειλικρίνεια και ανεξαρτησία» (Briggs 1952: 296).

15. Το οποίο ήταν και αυτό λήμμα στην προαναφερόμενη εγκυκλοπαίδεια, πρβλ. βιβλιογραφία.

16. Για το περιεχόμενο του όρου «μεσαίες τάξεις» στην Αγγλία της εποχής, πρβλ. Wirsching (1990), όπου αφενός στοιχειοθετείται ότι τα στρώματα που αποτελούν τις μεσαίες τάξεις ή βαθμίδες αντλούν το χαρακτηριστικό τους από το μέγεθος της ιδιοκτησίας τους, ανεξαρτήτως αν αυτή βρίσκεται στην ύπαιθρο ή στις πόλεις, ενώ αφετέρου υποστηρίζεται η άποψη ότι, από θεωρητικής πλευράς, οι μεσαίες τάξεις αποτελούσαν ένα (και ουσιαστικά τον τελευταίο) φορέα πραγματοποίησης του πάλαι ποτέ «ρεπουμπλικανικού» ιδεώδους του αυτοκαθορισμού και της αυτοδιαχείρισης. Πέραν τούτου (στο ίδιο, σ. 197) επισημαίνεται ότι ο όρος *middle ranks* ήταν πολύ χρήσιμος στην ονοματολογική συγκάλυψη εκείνων των στρωμάτων τα οποία στην ηπειρωτική Ευρώπη είχαν βαπτιστεί τελεσίδικα *bourgeoisie*.

17. Όπως επισημαίνει ο Briggs (1952: 298): «*Revolution was the final nightmare*».

18. Οι παραπομπές στη *Φιλοσοφία του δικαίου* θα γίνονται με το αρχωνύμιο *RPh* και με αριθμό παραγράφου. Η μετάφραση προέρχεται από τη συλλογή κειμένων με επιμέλεια Αγγελίδη/Γκιούρας (πρβλ. βιβλιογραφία).

19. Η περαιτέρω πορεία του Νομοσχεδίου, αν και βέβαια δεν λαμβάνεται υπόψη από τον Χέγκελ, είναι χαρακτηριστική για τη δυναμική που ακολούθησε. Στις 20 Απριλίου 1831 το Νομοσχέδιο, έχοντας περάσει από τη Βουλή των Κοινοτήτων, απορρίφθηκε από την αντίστοιχη κοινοβουλευτική επιτροπή. Για το λόγο αυτόν, το κοινοβούλιο διαλύθηκε στις 23 Απριλίου και προκηρύχθηκαν εκλογές. Η κυβέρνηση που προέκυψε από εδώ ενέκρινε ξανά το Νομοσχέδιο στη Βουλή των Κοινοτήτων στις 24 Ιουνίου 1831. Εντούτοις, η Βουλή των Λόρδων απέρριψε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους με μεγάλη πλειοψηφία το Νομοσχέδιο, πράγμα που προκάλεσε διαδηλώσεις και συγκρούσεις σε πολλά σημεία της χώρας. Μέσα από πολλαπλές διαπραγματεύσεις το Νομοσχέδιο πέρασε από τη Βουλή των Λόρδων στις 14 Απριλίου 1832, αλλά απορρίφθηκε στη Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή στις 7 Μαΐου. Κατόπιν τούτου ο βαρόνος Γκρέν, αρχηγός της κυβέρνησης, ζήτησε από τον βασιλιά το διορισμό εξήντα νέων Peers, μελών της Βουλής των Λόρδων, με σκοπό την ψήφιση του Νομοσχεδίου. Με την άρνηση του βασιλιά η κυβέρνηση διαλύθηκε. Καθώς οι απόπειρες του Ουέλινγκτον να σχηματίσει κυβέρνηση απέτυχαν, ο βασιλιάς αναγκάστηκε να ξανακαλέσει τον Γκρέν και να συναινέσει στο διορισμό των Peers, εφόσον αυτό κρινόταν σκόπιμο. Εντούτοις οι μετριοπαθείς Τόρηδες λόρδοι αποσύρθηκαν από τη Βουλή των Λόρδων για να μην αναγκαστεί ο βασιλιάς να προβεί στον εν λόγω διορισμό. Στις 7 Ιουνίου 1832 το Νομοσχέδιο ψηφίστηκε από την εναπομείνασα Βουλή των Λόρδων και έγινε νόμος. Σύμφωνα με το νόμο αναδιαρθρώθηκε η αντιπροσώπευση των αστικών κέντρων, πάλαι ποτέ καστρότοπων, ενώ αντίστοιχες διαρρυθμίσεις έγιναν και στις κομητείες. Το εκλογικό δικαίωμα αποδόθηκε σε όλους τους ιδιοκτήτες οικίας, η ελάχιστη αξία της οποίας ανερχόταν σε 10 λίρες ετησίως. Σύμφωνα με νεότερες εκτιμήσεις (πρβλ. Phillips/Wetherell 1991: 622), το εκλογικό σώμα αυξήθηκε συνολικά κατά 200.000 ψηφοφόρους.

20. Οι διατυπώσεις αυτές ώθησαν την παλαιότερη έρευνα (Höhne 1937: 222) να θεωρήσει την Αγγλία «θέση» στην «αντίθεση» που ενσάρκωνε η Γαλλία, με τελική «σύνθεση» την Πρωσία. Η σχηματική αυτή ερμηνεία δεν λέει πολλά για την προσέγγιση του Χέγκελ, η οποία θα μπορούσε να αποβεί καρποφόρα εάν προσεγγιζόταν μέσα από την αντίληψη ότι πλέον στη νεωτερικότητα το ζήτημα της πραγματοποίησης της αξίας συλλαμβάνεται πρωτίτως σε μια «χωρική» διάσταση, δεδομένου ότι έχει αναδειχθεί η τελική μορφή της θεσμοποιημένης αξίας που είναι το κράτος. Πολύ πιο περιεκτική είναι ως προς αυτό η ανάλυση του Jaeschke (1981).

21. Οι παραθέσεις γίνονται από την έκδοση των *Εργων* που αναφέρεται στη βιβλιογραφία, με τον αριθμό σελίδας.

22. Παρατηρήσεις όπως αυτή, οι οποίες επαναλαμβάνονται στο κείμενο για την εκλογική μεταρρύθμιση, έχουν ωθήσει ένα τμήμα της σύγχρονης έρευνας να ερμηνεύσει το κείμενο του Χέγκελ ως στρατηγικό εγχείρημα υποβάθμισης της αγγλικής κατάστασης και ανύψωσης της γερμανικής, με σκοπό την αποτροπή λήψης αντιδραστικών μέτρων από την προσωική κυβέρνηση ενόψει των

επαναστατικών κινητοποιήσεων στην ηπειρωτική Ευρώπη» (πρβλ. Kiss (1989)). Πολύ πιο έντονη, από αυτή την ερμηνευτική πλευρά, είναι η ανάλυση του Mann (1994), ο οποίος υποστηρίζει την «φόβου των μαζών» τον Χέγκελ με τον Μπερχ. Την αντίστροφη πορεία ακολουθεί ως προς αυτή την εκτίμηση η περιεκτική ανάλυση του Macgregor (1992), ο οποίος απορρίπτει την άποψη περί «πρωσικής προπαγάνδας» και εστιάζει στις ταξικές δομές που αναδεικνύονται μέσα από το εγγελιανό κείμενο. Ενδιάμεση θέση καταλαμβάνει ο Jaeschke (1981), ο οποίος επισημαίνει ότι ο Χέγκελ διαπιστώνει αναντιστοιχίες μεταξύ πραγματικότητας και έννοιας, χωρίς να προβαίνει σε πολιτικές λύσεις, πράγμα προβληματικό, καθώς στην εγγελιανή φιλοσοφία η έννοια έχει σαφώς και κανονιστική χροιά.

23. Πρβλ. κυρίως Hogemann (1999), Petry (στο Jamme et al. 61 κ.ε.), αλλά και Waszek (1985, 1986). Την αρχισυνταξία της εφημερίδας *Morning Chronicle* είχε αναλάβει το 1817 ο φίλος του Τζέιμς Μιλ, ο Τζον Μπλακ, αναβαθμίζοντάς τη σε κύριο βήμα των «μπενθαμικών» ιδεών. Ο Petry (ό.π., σ. 78-79), ο οποίος και έχει διερευνήσει διεξοδικά το θέμα των αντίστοιχων πηγών του Χέγκελ, αναρωτιέται κατά πόσον ο Χέγκελ γνώριζε ότι με την ανάγνωση του *Morning Chronicle* «απορροφούσε και κατάπινε» μπενθαμική προπαγάνδα. Το ερώτημα είναι ενδιαφέρον. Εντούτοις, πέρα από το γεγονός ότι η αγγλική εφημερίδα δεν ήταν η μοναδική πηγή του Γερμανού καθηγητή, η ανάλυση του Χέγκελ δείχνει ότι μπορούσε να χειριστεί με τον δικό του τρόπο το εκάστοτε υλικό που «κατάπινε».

24. Επ' αυτού πρβλ. Γκιούρας (2003).

25. Μετ. Κ. Σαμέλη, *Διώνη*, Αθήνα 2006.

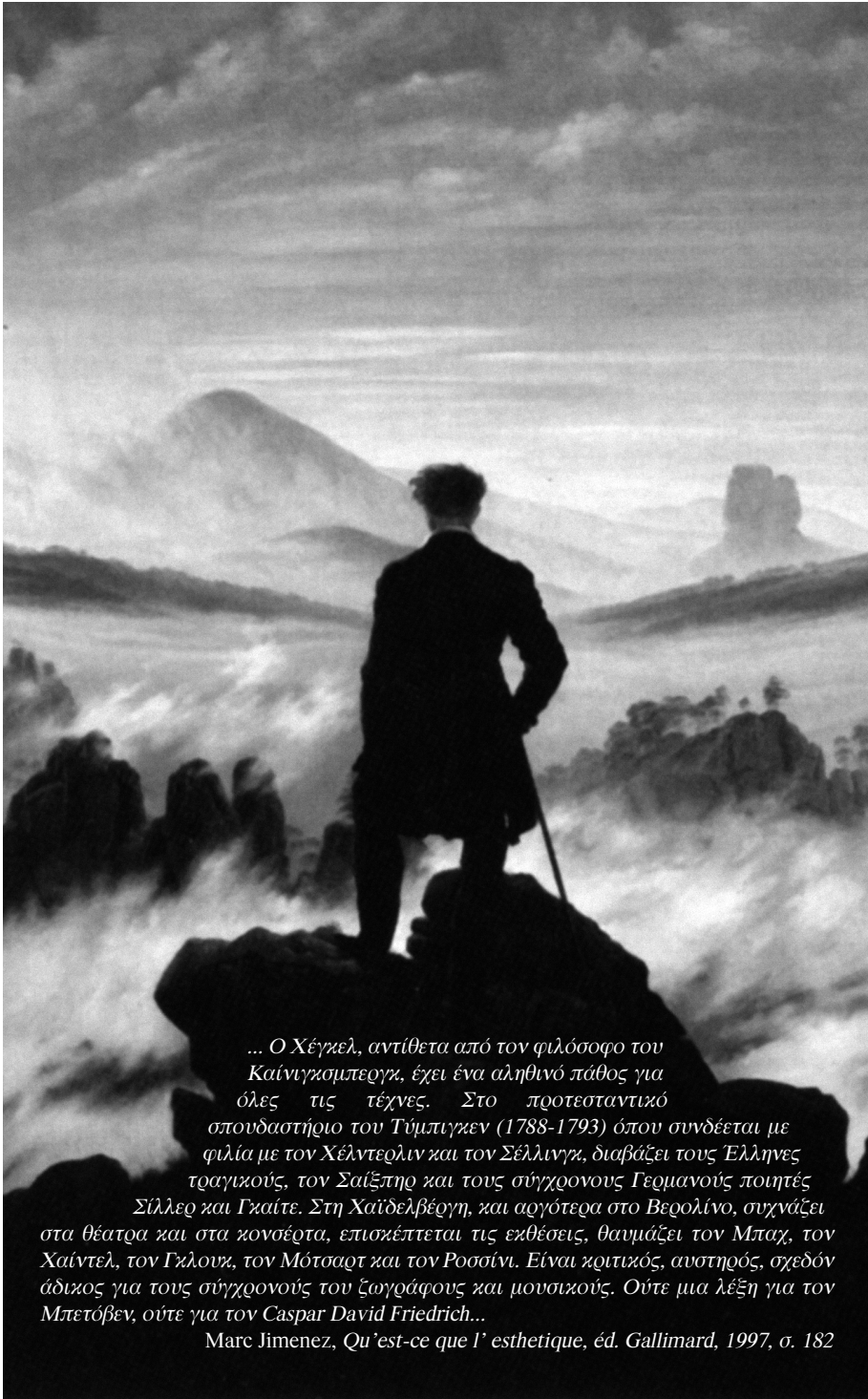
26. Πρβλ. τα τελικά συμπεράσματα του Teichgraeber (1977) στη δική του ανακατασκευή της εγγελιανής αντίληψης περί της ένδειας, μέσα από την οποία διαπιστώνει ένα ρήγμα στην αφηρημένη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας.

27. Πρβλ. Reitan (1966) για την εξέλιξη της κοινοβουλευτικής έγγραφης της “Civil List” τον 18ο αιώνα. Είναι ενδεικτικό ότι τον Φεβρουάριο του 1780 ο Μπερχ κατέθεσε στο κοινοβούλιο ένα σχέδιο οικονομικής μεταρρύθμισης ένας από τους βασικούς σκοπούς του οποίου ήταν ο περιορισμός της βασιλικής επιρροής μέσω της διαχείρισης δημόσιου χρήματος. Αν και ο νόμος που ψηφίστηκε εντέλει με βάση την πρόταση του Μπερχ δεν είχε άμεση περιοριστική επίδραση στους χειρισμούς του Στέμματος, εντούτοις άνοιξε το δρόμο για τη συνταγματική αντιμετώπιση του εν λόγω ζητήματος, το οποίο, όπως γίνεται σαφές και από την ανά χείρας ανάλυση, συνεχίστηκε σαφώς τον 19ο αιώνα.

28. Ουσιαστικά η ανάλυση του Χέγκελ αναπτύσσεται στο ιστορικό μεταίχμιο μετάβασης από αυτό που ονομαζόταν «λειτουργική αντιπροσώπευση συμφερόντων» στο κοινοβούλιο (η λεγόμενη θεωρία αντιπροσώπευσης των Παλαιών Ουίγων, πρβλ. Beer 1957 και Mitchell 1993) σε μια μορφή πολιτικής οργάνωσης και κινητοποίησης η οποία θα κορυφωθεί στο σχηματισμό των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και κατά συνέπεια της οργανωμένης πλέον πίεσης των κοινωνικών συμφερόντων στο κοινοβούλιο.

29. Για την ανακατασκευή του εγγελιανού πολιτικοφιλοσοφικού έργου αναφορικά με τις δομές των λογικών κρίσεων πρβλ. Νουτσόπουλος (2005: 149 κ.ε.).

30. Ελληνικά στο πρωτότυπο.

... Ο Χέγκελ, αντίθετα από τον φιλόσοφο του Καϊνιγκσμπεργκ, έχει ένα αληθινό πάθος για όλες τις τέχνες. Στο προτεσταντικό σπουδαστήριο του Τύμπιγκεν (1788-1793) όπου συνδέεται με φιλία με τον Χέλντελιν και τον Σέλλινγκ, διαβάζει τους Έλληνες τραγικούς, τον Σαίξπηρ και τους σύγχρονους Γερμανούς ποιητές Σίλλερ και Γκαίτε. Στη Χαϊδελβέργη, και αργότερα στο Βερολίνο, συχνάζει στα θέατρα και στα κονσέρτα, επισκέπτεται τις εκθέσεις, θαυμάζει τον Μπαχ, τον Χαίντελ, τον Γκλουκ, τον Μότσαρτ και τον Ροσσίνι. Είναι κριτικός, αυστηρός, σχεδόν άδικος για τους σύγχρονούς του ζωγράφους και μουσικούς. Ούτε μια λέξη για τον Μπετόβεν, ούτε για τον Caspar David Friedrich...

Marc Jimenez, *Qu'est-ce que l'esthétique*, éd. Gallimard, 1997, σ. 182

Caspar David Friedrich, Περιπλανώμενος μπροστά από τη θάλασσα της ομίχλης, 1818.